Geneviève D'Haucourt

Viața în Evul Mediu

9

CORINT

Redactor:
Gelu Diaconu

Tehnoredactare computerizată:
Mihaela Dumitru

Coperta:
Walter Riess

ISBN: 973-653-072-8

GENEVIÈVE D'HAUCOURT
Arhivist - paleograf

VIAŢA ÎN EVUL MEDIU

Traducere, cuvânt înainte şi note:
Manuela Dobre

CORINT
Bucureşti, 2000

Format: 16/54 x 84
Coli tipo: 9

Tiparul executat la: S.C. Universul S.A. Buçureşti

CUVÂNT ÎNAINTE

„Oamenii, singurele obiecte ale istoriei – ale unei istorii care nu se interesează de cine ştie ce om abstract, veşnic, imuabil în esenţă şi mereu identic cu sine, ci de oamenii surprinşi întotdeauna în cadrul societăţilor ai căror membri sunt, de oamenii membri ai acestor societăţi într-o epocă bine determinată a dezvoltării lor, de oamenii dotaţi cu funcţii multiple, cu activităţi diverse, cu preocupări şi aptitudini variate, ce se amestecă toate, se contracarează şi sfârşesc prin a încheia între ele o pace de compromis, un *modus vivendi* numit viaţă“[1]. Nu întâmplător am început cu aceste cuvinte ale istoricului francez Lucien Febvre prezentarea cărţii de faţă, *La vie au Moyen Age*, de Geneviève d'Haucourt, deoarece subiectul său îl constituie tocmai oamenii societăţii medievale creştine din Occident. Publicată în colecţia „Que sais-je?“, colecţie care îşi propune să familiarizeze cititorul cu anumite subiecte, această lucrare, prin problemele abordate şi chiar prin originalitatea unor puncte de vedere, prezintă interes şi din punctul de vedere al istoricului de meserie, fiind unul dintre studiile fără de care nu este posibilă o deplină înţelegere a evoluţiei societăţii medievale, înţelegere foarte utilă pentru o mai bună cunoaştere a raportului dintre tradiţie şi inovaţie, dintre creaţia spirituală şi cea materială. În plus, lectura se dovedeşte a fi atrăgătoare până la sfârşitul volumului, chiar incitantă, prin asociaţiile şi afirmaţiile autoarei, prin paralelismele stabilite pe alocuri între unele aspecte ale vieţii oamenilor secolelor XIII-XIV şi cele din zilele noastre.

Prezentăm cititorului o lucrare în care acesta poate afla, mai întâi, despre condiţiile de mediu şi despre cele materiale, condiţii cu care omul din acea perioadă trebuia să se obişnuiască şi la care trebuia să se adapteze, dobândind anumite trăsături fizice şi morale, dar şi un anume ritm de viaţă care se conformează condiţiilor amintite. Poate afla apoi tocmai

[1] Lucien Febvre, *Combats pour l'histoire*, Paris, 1953, p. 20-21.

despre acest ritm de viaţă, despre modul cum se scurgea o zi obişnuită pentru nobilii, orăşenii sau ţăranii acelor timpuri, despre principalele momente ale anului, cu sărbătorile religioase şi obiceiurile legate de acestea, despre felul cum anotimpurile îşi puneau amprenta asupra vieţii şi activităţii oamenilor. În sfârşit, ultima parte, am putea spune consacrată relaţiilor umane, surprinde principalele evenimente din viaţa omului medieval, marcată de puternice convingeri religioase, de la naştere şi botez până la moarte şi rezolvarea succesiunii, trecând prin prezentarea unor caracteristici generale, dar şi a unor particularisme locale şi a cutumelor din diferite regiuni.

Ceea ce încântă pe cititor în lectura acestei cărţi, dincolo de interesul intelectual al temei abordate, este informaţia din surse de o varietate covârşitoare pentru dimensiunile lucrării, informaţie extrasă din sursele istorice antice şi medievale, din literatura cavalerească, din geografia socială ori din cutumele omului medieval. Chiar informaţii cunoscute anterior, reluate şi supuse unor noi interpretări, au capacitatea de a arunca mai multă lumină asupra vieţii oamenilor în societatea Occidentului creştin. Aceasta îi dă cititorului modern sentimentul că „istoria are tot farmecul unei explorări neterminate“ (Marc Bloch). Totodată, paralelismele dintre valorile existenţei omului medieval şi valorile vieţii omului modern, frecvente la tot pasul, interesează pe cititor. Dar mai ales – şi aici nu putem să nu fim de acord cu ea – autoarea constată că, în pofida fragilităţii condiţiei omului medieval, confruntat cu tot felul de dificultăţi, valorile sale morale îi asigură un echilibru sufletesc, o seninătate şi un optimism, calităţi pierdute iremediabil de omul modern.

Manuela Dobre

INTRODUCERE

Numim Ev Mediu mileniul care se întinde din preajma anului 500 până în jurul anului 1500, altfel spus de la migraţiile barbare şi distrugerea Imperiului roman de Apus până după cucerirea Constantinopolului de către turci (1453), eveniment care marchează sfârşitul Bizanţului, ultim avatar şi ultimă supravieţuire a Imperiului roman.

Aceste zece secole care au reprezentat sfârşitul lumii antice au asistat la naşterea Europei şi, atunci când ele se încheiau, cea mai mare parte a naţiunilor moderne se formaseră, dobândiseră un nume şi o limbă, cimentându-se printr-un trecut istoric propriu.

Perioadă de tranziţie între Romania[2] şi Europa, Evul Mediu îşi trage de aici numele. Această perioadă, care ne-a lăsat atâtea monumente şi atâtea documente studiate de istorici excelenţi, este încă puţin cunoscută de marele public. Nu ar mai trebui să auzim expresii precum „spaimele anului 1000" sau „întunecatul Ev Mediu", care sunt nişte nerozii. Să încercăm să vedem ce s-a petrecut în realitate.

Imperiul roman a fost o superbă creaţie politică, înfăptuită de un mic oraş, Roma, care, supunându-şi vecinii, şi-a extins dominaţia, în câteva secole, asupra tuturor regiunilor riverane Mării Mediterane şi chiar dincolo de acestea, până la extremitatea occidentală a continentului.

---

[2] Romania: termen folosit pentru a desemna Imperiul roman în opoziţie cu lumea barbară, în perioada de început a marilor migraţii. Este utilizat constant în limbajul curent, dar nu şi în documentele oficiale, începând din secolul al IV-lea, pentru Imperiul roman şi, ulterior, pentru teritoriile bizantine.

Roma, al cărei geniu specific era cel al ordinii şi al tehnicii, al organizării şi al dreptului, dar care asimilase şi cultura şi arta Greciei, a sfârşit prin a face din locuitorii liberi de pe teritoriile sale cetăţeni cu drepturi depline, din anul 212[3], membri ai unei patrii comune căreia erau mândri să-i aparţină şi care, de acum înainte, a fost numită Romania.

În acest moment de apogeu, civilizaţia sa – confortabil instalată pe fundamentul unei sclavii alimentate de războaie şi comerţ – era strălucitoare şi urbană. Pretutindeni, oraşele întemeiate de ea sau ale căror dimensiuni sporiseră datorită ei, după planurile sale şi urmărindu-i modelul, erau frumoase: construcţii din piatră sau cărămidă, acoperite cu ţiglă, monumente (temple, amfiteatre, terme, forum împodobit cu statui şi fântâni din care ţâşnea apa adusă prin apeducte) etc. Aceste oraşe erau legate cu Oraşul[4] şi între ele de drumuri trainice, prielnice comerţului şi călătoriilor, căci ordinea romană făcea să domnească de-a lungul acestora pacea şi siguranţa.

De asemenea, locuitorii din împrejurimi se îmbulziseră în oraşe, iar bogaţii îşi construiseră palate. Negustorii sirieni şi evrei importau mărfuri din Asia şi Africa şi chiar produse de lux, mirodenii şi mătăsuri... Copiii învăţau să scrie şi să citească în şcoli. Tinerii de familie bună luau de la profesorii lor lecţii de gramatică şi literatură, de artă oratorică, limbă greacă şi drept..., pregătindu-se astfel să facă o carieră, uneori chiar la Roma.

Aristocraţia bogată şi cultivată, atrasă de ispita călătoriei, deţinea funcţii importante în oraşul propriu sau în alte părţi. Poporul preţuia termele, grădinile şi jocurile publice (costisitoare pentru magistraţii care le ofereau): spectacole de circ (adesea sângeroase), curse, pantomime...

Zonele rurale, îndeosebi din teritoriile recent cucerite în vest, nu fuseseră deloc atinse de civilizaţia urbană. Ele erau locuite de ţărani, majoritatea cu rădăcini foarte vechi, un mare

---

[3] Împăratul roman Caracalla (211-217 d.Hr.), fiul lui Septimius Severus, generalizează prin edictul din anul 212, numit şi *Constitutio Antoniniana*, dreptul de cetăţenie romană pentru toţi locuitorii liberi ai Imperiului.
[4] În latineşte *Urbs*, desemnând, scris cu majusculă, Roma.

număr fiind proprietari mici şi mijlocii (marii proprietari locuiau în oraşe), precum şi sclavi, în special pe marile domenii.

În aceste zone rurale, fiecare aşezare trăia respectând – în ceea ce priveşte habitatul, alimentaţia, îmbrăcămintea, tehnicile, raporturile familiale şi sociale şi credinţele – obiceiuri ce-şi aveau obârşia în negura timpului, uneori cu milenii în urmă, toate însumând o moştenire multiformă.

Aceste regiuni ale viitoarei Europe au fost intens locuite din cele mai vechi timpuri, lucru ce poate fi urmărit începând cu zeci de mii de ani în urmă. În urmă cu milenii au venit diverse grupuri pe care le cunoaştem datorită săpăturilor arheologice. Din mileniul al doilea î.Hr., cetele formate în centrul continentului şi descinzând din strămoşi diferiţi îşi făuriseră, trăind mult timp împreună, o limbă şi o cultură comune. Romanii îi numeau celţi sau gali. Erau numeroşi mai ales în Occident, denumit, datorită acestui fapt, Galia, şi se contopiseră cu autohtonii care au învăţat limba lor. Civilizaţia acestora era originală: bărbaţii purtau părul lung, veşminte colorate şi pantaloni („nădragi"), şi vor transmite totul descendenţilor lor din Evul Mediu. Tehnicile lor erau adesea superioare celor ale mediteraneenilor: fabricau putini şi butoaie atunci când sudul Franţei nu avea decât amfore greoaie şi fragile, arau cu plugul greu (nu cu cel fără avantren), iar meşteşugarii lor ştiau să producă tunica de zale şi spada lungă.

Această Galie era, potrivit informaţiilor geografilor antici, o ţară încântătoare, mărginită de multe mări şi împărţită de relieful său într-un număr mare de mici regiuni, toate înzestrate cu resursele necesare vieţii şi comunicând cu uşurinţă între ele: erau, aşadar, prielnice stabilirii unor populaţii înrudite şi, în acelaşi timp, mândre de individualitatea lor. În momentul cuceririi lor de către Roma, se găseau acolo circa o sută de „naţiuni", fiecare cu numele său, cu micul său centru devenit astăzi capitală de departament, cu personalitatea sa din care ceva a supravieţuit.

În jurul Imperiului erau barbarii, vecini periculoşi, deoarece erau fascinaţi de bogăţiile Romei şi pentru că jaful era pentru ei o formă normală de îmbogăţire. Astfel, la est şi în nord se aflau

germanicii, care, potrivit lui Polybios[5], „nu cunoşteau decât războiul şi lucrul câmpului, singurele lor bogăţii fiind aurul şi turmele pe care le puteau transporta cu uşurinţă atunci când se deplasau după bunul lor plac sau datorită circumstanţelor". Hotărâţi să emigreze, „ţara lor producând un surplus de oameni pe care nu îl putea hrăni", ei ameninţau astfel Roma, care, neputând să-i învingă în pădurile lor, se asigura, de-a lungul unor întinse frontiere, prin vastele teritorii fortificate ale *limes*[6]-ului, pentru care recruta dintre germanici lucrători ai pământului şi soldaţi. Soluţia a fost bună, pentru că ei s-au dovedit fideli şi s-au civilizat. În aceeaşi perioadă, romanii îşi pierdeau, în plăcerile vieţii civile, deprinderile militare şi erau atinşi de o scădere demografică.

Împăraţi capabili, buni generali, au menţinut Imperiul, dar succesiunea la tron putea fi dificilă, aşa cum s-a întâmplat în secolul al III-lea d.Hr. timp de treizeci de ani. A avut loc atunci o revărsare sălbatică de hoarde barbare care au masacrat populaţia, au devastat şi au prădat teritoriile Imperiului. În oraşe au fost demolate în grabă cartierele periferice, pentru a se construi ziduri de apărare în jurul centrelor. O parte a populaţiei s-a înghesuit între aceste ziduri, restul a fugit. Se mai găsesc încă tezaure îngropate de-a lungul drumurilor pe care le-au urmat.

Aceste invazii şi, mai ales, cele din secolul al V-lea d.Hr. au provocat o emigrare în masă a orăşenilor: aristocraţii foarte bogaţi, care se puteau hrăni şi apăra pe imensele lor domenii, s-au înapoiat pe acestea însoţiţi de o mulţime de oameni, care au venit să se instaleze alături de ei. În acest fel, s-au format mii de sate – adesea pe locul unor vechi aşezări –, din care o mare parte există încă.

---

[5] Polybios: istoric roman (200-125/120 î.Hr.) care, în opera sa „Istorii", foloseşte o metodă riguroasă, utilizând sursele de informaţie şi chiar studiul personal, eliminând, în acelaşi timp, factorul divin din explicarea cauzelor evenimentelor.

[6] Limes: zonă fortificată la graniţa Imperiului roman, având rol de apărare împotriva invaziilor barbare, dar permiţând circulaţia oamenilor şi a bunurilor.

În Asia s-au pus în mişcare alţi invadatori, la apropierea cărora populaţiile germanice au cerut să intre în Imperiu; acesta, incapabil să le respingă, le-a primit. Au venit mai multe zeci de mii de persoane, cu care marii proprietari romani au trebuit să-şi împartă clădirile şi pământurile. Coabitarea era mai mult sau mai puţin fericită, dar în respectul faţă de lege; câte un conducător barbar înzestrat de împărat cu un titlu oficial îşi păstra autoritatea asupra oamenilor. În acest fel s-au constituit regatele barbare, care au sfârşit prin a avea autoritate şi asupra romanilor. Imperiul a rămas un ideal a cărui restaurare s-a intenţionat timp îndelungat: în ziua de Crăciun a anului 800, papa îl încorona împărat, la Roma, pe Carol cel Mare[7]...

Căpeteniile barbare stăpânesc regate considerate proprietatea lor personală şi nu un stat, a cărui noţiune nu o au. Timp de secole, Europa va suporta consecinţele acestei concepţii: fiii îşi împart moştenirea. Regii îşi aleg dintre oraşele lor o reşedinţă în care îşi reunesc anual Curtea şi oamenii. De regulă, preferă palatele lor de lemn, situate în apropierea pădurilor bogate în vânat. Aristocraţii, la fel.

Aristocraţia romană şi cea barbară se regăsesc astfel în zonele rurale, unde de acum înainte îşi au reşedinţa oamenii puterii. Aceştia se vizitează, apărând astfel căsătoriile între cele două grupuri. Barbarii copiază eleganţa romanilor, care, la rândul lor, le preluau distracţiile şi, de acum înainte, timp de secole, vânătoarea va constitui principala delectare a nobilimii. Romanii, cu deosebire în sudul Franţei, intră uneori în serviciul regilor ca administratori şi consilieri. În consecinţă, această regiune va rămâne a *dreptului scris*, în timp ce nordul va fi ţinutul cutumelor.

Oraşele, micşorate şi sărăcite, mai dobândesc un nou şi important personaj: episcopul. Începând cu secolul al IV-lea, de

[7] Carol cel Mare: rege al francilor din anul 768; din anul 774 îşi ia şi titlul de rege al longobarzilor, după victoria repurtată asupra acestora. La 25 decembrie 800, în basilica Sfântului Petru din Roma este încoronat ca împărat roman de către papa Leon al III-lea. Moare în anul 814 la Aachen, capitala imperiului său.

când împăratul se convertise şi creştinismul devenise singura religie recunoscută[8], fiecare oraş îşi are propriul episcop, *şi acestuia îi datorează supravieţuirea*. Ales şi aclamat de popor, provenind adesea dintr-o familie importantă, bun organizator, episcopul va fi cel care va şti să-i hrănească pe săraci şi să ţină piept invadatorilor, chiar din punct de vedere militar. Principala lui misiune este aceea de a-şi organiza Biserica, de a-i aduce în sânul ei pe conducătorii barbari, pe care îi va boteza împreună cu oamenii lor, începând astfel să-i civilizeze. El îşi instruieşte clerul care trebuie *să citească* slujba religioasă. Oraşul episcopal devine centrul religios în care se conservă câte ceva din ştiinţă şi artă: cea a aurarilor şi argintarilor, a lucrătorilor de broderii şi a pictorilor... care lucrează pentru Biserică şi Curte.

Lumea rurală nu a fost încă creştinată de misionarii veniţi în primele secole în oraşe. Chiar numele de ţăran (*paganus)* capătă sensul de *păgân*. Episcopii, precum Sfântul Martin (al cărui mormânt, de la Tours, va fi timp de secole un loc important de pelerinaj), merg în cătune pentru a predica şi boteza. Marile domenii îşi construiesc capela proprie, care va deveni biserică parohială. Iar ţara se umple de mănăstiri.

Primii călugări creştini au fost pustnicii din deşerturile Orientului Apropiat şi ale Egiptului, curând înconjuraţi de discipoli şi consultaţi. Cassian[9] a adus învăţătura lor în sudul Galiei, unde se venea pentru învăţătură la Lérins, Marsilia şi Arles... Sfântul Patrick[10], venit din Marea Britanie pentru a învăţa, a

---

[8] Prin edictul de la Milano (313), împăratul Constantin cel Mare (306-337) acordă libertate de cult creştinismului, alături de celelalte culte păgâne; în urma măsurilor luate împotriva păgânilor, în anii 391-392, Theodosius I (379-395) face din creştinism religia oficială a statului roman.

[9] Cassian: călugăr şi scriitor ascet (350 - cca. 432) care, în lucrările sale, a precizat regulile vieţii monastice, pronunţându-se împotriva exagerărilor. A locuit la Marsilia între anii 415-417, perioadă în care a fondat două mănăstiri.

[10] Patrick: sfânt, apostol al Irlandei (390-461); episcopul Germain de Auxerre îl consacră episcop pentru Irlanda (432). După o călătorie la Londra (441-443) îşi stabileşte scaunul episcopal la Armagh. Ziua Sf. Patrick (17 martie) este una dintre cele mai importante sărbători ale Irlandei.

devenit apostol al Irlandei. În Africa, Sfântul episcop Augustin[11] s-a înconjurat de o comunitate a cărei regulă devine un model. Sfântul Benedict[12], în Italia, a redactat înţeleapta regulă benedictină, copiată timp de secole în întreaga lume creştină.

Marii nobili dăruiau cu plăcere, vreunui personaj pios, un teren necultivat pentru o ctitorie. Curând, alţi oameni se refugiau pe lângă călugări şi, astfel, se constituia un sat creştin. Expansiunea monahală coincide cu epocile cele mai dificile ale Evului Mediu.

Iată însă că, în ciuda tuturor dificultăţilor epocii, popoarele îşi recapătă plăcerea de a trăi. Populaţia creşte, începând din secolul al VII-lea, într-un ritm care se va amplifica şi se va tripla din secolul al XIII-lea. Terenurile căzute în paragină, invadate de pădure, sunt, încetul cu încetul, din nou cultivate. Din secolul al X-lea, se asanează mlaştinile. Mai ales din secolele XII-XIV se produc din nou defrişări, individuale sau colective: acestea din urmă se petrec sub forma colonizării, însoţită de fondarea unui sat de către rege, senior sau episcop (Villeneuve din zilele noastre şi, în sudul Franţei, Bastide). Toate acestea au loc în timp ce oraşele încep să se mărească.

În această epocă se realizează un ansamblu considerabil de invenţii care au produs cea mai profundă revoluţie la care am asistat de la epoca descoperirii focului şi a cărei importanţă nu poate fi comparată decât cu aceea a revoluţiei industriale

---

[11] Augustin (354-430): cel mai celebru dintre părinţii Bisericii latine, pleacă în Africa (388), unde îşi vinde bunurile pentru a da banii săracilor. Se stabileşte la Hippona, devenind episcop (396); organizează în casa sa o „comunitate frăţească" ce a influenţat constituirea ordinelor mănăstireşti.

[12] Sfântul Benedict (480-547), crescut la Roma, se retrage la Subiaco, apoi la Monte-Cassino, către 529, fondând aici celebra mănăstire care a devenit leagănul ordinului său, denumit benedictin. La baza organizării acestuia, se află regula Sfântului Benedict, potrivit căreia călugărul trebuia să atingă perfecţiunea religioasă prin disciplină interioară, abnegaţie şi supunere, iar mănăstirea este o familie, o comunitate care nu posedă nici o proprietate, izolată de lume, dar ospitalieră. Toate reformele ulterioare (Cluny, Cîteaux, Trappe) se prezintă ca o reîntoarcere la adevărata tradiţie benedictină.

datorate aburului şi electricităţii. Este vorba despre descoperirea de către om a forţei motrice a animalelor, a aceleia a vântului şi a apei, pe care până atunci nu a ştiut deloc să le folosească. Utilizarea lor, eliminând imperioasele necesităţi economice care s-au aflat la baza sclaviei, apoi a şerbiei, a determinat pe viitor dispariţia acestora din urmă.

Deja din secolul al VIII-lea era cunoscută scara de şa, care măreşte stabilitatea cavalerului încălecat pe animalul său şi produce transformări în tactica de luptă. Către sfârşitul secolului al X-lea, se modifică sistemul de înhămare a animalelor de corvoadă: catâri şi boi. Ultimii, folosiţi la lucratul pământului şi la cărăuşie, poartă de acum înainte jugul pe grumaz. Caii, datorită unui jug de gât rigid sprijinit pe spetele lor[13], pot să-şi folosească întreaga forţă. Iar când a fost cunoscut sistemul de înhămare a cailor unul în spatele celuilalt, ei au putut trage, în patru, greutatea a 100 de oameni şi au putut întoarce cu uşurinţă, datorită avantrenului mobil. S-a răspândit, atunci, potcovirea calului şi a rumegătoarelor. Procesul de fabricare a fierului, foarte rar în epoca migraţiilor, a cunoscut transformări datorită cistercienilor[14]. În consecinţă, din secolul al XII-lea, satele au avut propriii potcovari, care făureau în plus fierul de plug şi brăzdarul plugului, de unde rezultă importantele progrese tehnice realizate în ceea ce priveşte cultivarea pământului.

---

[13] Sistem care nu jenează respiraţia calului, inventat, se pare, pentru cămilele din stepele care separă China de taigaua siberiană; apare în Europa în secolul al VIII-lea, cea mai veche reprezentare grafică datând aproximativ din anul 800.

[14] Cistercieni: călugări aparţinând ordinului benedictin reformat de la Cîteaux, care, începând din secolul al XI-lea şi mai ales sub influenţa abatelui Etienne Harding (al treilea abate al mănăstirii din Cîteaux), cunoaşte o asemenea prosperitate, încât în secolul următor, la moartea abatelui Bernard de Clairvaux, se înfiinţaseră deja 343 de abaţii pe lângă cele cinci existente în perioada de început. Ei au acceptat cu entuziasm zăcămintele de fier care li se ofereau, ca şi forjele instalate în apropierea minelor. Încă înainte de 1330, ei posedau opt până la 13 „uzine de fier“; în Champagne, din 1250 până în secolul al XVII-lea, au fost primii producători de fier.

Apariţia morilor s-a produs înainte de anul 1000. Anticii ştiau să construiască moara de apă, dar o făceau foarte rar, deoarece era costisitoare şi dispuneau de sclavi. De altfel, cerealele din acea vreme încleiau pietrele de moară. Însă grâul cârnău se răspândeşte, seniorii şi mănăstirile din zonele rurale iau iniţiativa de a construi mori din ce în ce mai multe, mai întâi de apă, apoi, în Normandia şi în nordul Franţei, de vânt[15]. Acest lucru reprezintă o enormă uşurare a muncii şi este la originea diferitelor industrii. Graţie inventării roţilor de lemn dinţate şi prinse în angrenaje, există mori de pompare, de pivire a postavului, de şlefuire, precum şi numeroase alte maşinării, precum orologiile...

Alături de marile invenţii, cele mai mici au avut consecinţe enorme: roaba, vârtelniţa, mult mai rapidă decât multimilenara furcă de tors, coarba[16] şi sfredelul. Lumea rurală descoperă noi plante pentru alimentaţie şi vopsire şi îşi ameliorează randamentele.

Are loc o revoluţie şi în navigaţie, datorită apariţiei cârmei moderne cu etambou care înlocuieşte epuizantul sistem de cârmuire cu vâsla. De acum înainte, navele îşi măresc dimensiunile şi capacitatea. Noile greemente[17] îngăduie să se navigheze împotriva vântului. Cu astrolabul şi busola (cunoscută în jurul anului 1200) se lansează navigaţia pe distanţe lungi[18]. Porturile sunt îmbunătăţite (ecluze cu sas, cale uscate) şi se creează altele noi: Veneţia, Bruges. Creşte rolul transporturilor maritime, apar proiecte de explorare a lumii...

---

[15] În secolul al XII-lea, constructorii medievali au reuşit să capteze energia vântului şi din anul 1180 documentele referitoare la morile de vânt sunt foarte numeroase.

[16] Coarbă: unealtă de găurit formată dintr-o tijă metalică cotită, prevăzută la un capăt cu un dispozitiv de prindere a burghiului.

[17] Greement: termen englez care desemnează sistemul de pânze, parâme şi scripeţi al unei corăbii.

[18] Încrederea inspirată de aceste transformări stă la originea uneia dintre primele călătorii de descoperire, cea a fraţilor genovezi Vivaldi, care, în secolul al XIII-lea, au încercat să ajungă în Indii pe calea oceanului, dar, după ce au urmat coasta africană, au dispărut la sud de capul Nun.

Această dezvoltare, începută cu mult înainte de anul 1000 într-o lume devastată în mod brutal, dezorganizată şi profund sărăcită, vădeşte profundele resurse umane ale populaţiilor rurale cu rădăcini de secole, precum şi rolul considerabil al Bisericii care aduce credinţa şi speranţa şi răspândeşte caritatea, redând astfel valoare şi sens vieţii. În acest timp, prin mănăstiri, Biserica ajută în mod eficient societatea, nu numai datorită azilurilor şi spitalelor, ci şi prin studiul şi copierea manuscriselor care ne-au păstrat gândirea antică. Şi, prin rugăciune şi meditaţie, ea elaborează, integrându-l într-o civilizaţie autentică, acel tip de om creştin înfăţişat întregii societăţi ca un model. În rândurile călugărilor îşi vor căuta Carolingienii ajutoarele pentru reforma atât de necesară pe care voiau să o înfăptuiască. Ei furnizează regilor sfetnici, istoriografi şi chiar, în timpul unei cruciade, un regent.

Clericii repetă fără încetare regilor că datoria lor este aceea de a face să domnească pacea şi justiţia, ajutând la restaurarea unei puteri politice capabile să garanteze siguranţa. Atunci când omul a putut obţine din munca lui mai mult decât strictul necesar, societatea s-a îmbogăţit şi a reînflorit o civilizaţie laică, rod al abundenţei.

Pacea carolingiană a iniţiat o renaştere repede curmată de invaziile normande. Dar mişcarea a fost reluată şi secolul al XII-lea cunoaşte, în toate domeniile, o a doua renaştere de durată: redescoperă dreptul roman, creează poemele epice, descoperă ogiva, revoluţionează arhitectura prin stilul „francez", care, în secolul al XVIII-lea, va fi numit în derâdere gotic, şi pune la punct vitraliul.

În secolul al XIII-lea, Evul Mediu face să înflorească civilizaţia în perioada în care Sfântul Ludovic[19], care va muri

[19] Ludovic al IX-lea (1214-1270): rege al Franţei între anii 1226-1270, perioadă în care Franţa atinge apogeul puterii şi strălucirii sale medievale. Rege autoritar, a fost renumit pentru pioşenia sa (aceasta i-a adus supranumele de „cel Sfânt") şi a organizat ultimele două expediţii cruciate împotriva musulmanilor, una în Egipt (1248), a doua, în timpul căreia a şi murit, în Tunisia (1270).

(„martir", spune Joinville[20]) în cruciadă, guvernează într-un spirit de dreptate regatul Franţei şi caută să facă să domnească pacea în lumea creştină, în perioada în care se construiesc catedrala Notre-Dame din Paris, catedralele din Amiens, Reims şi Chartres, Canterbury, Toledo, Uppsala şi Bamberg, în perioada în care Sfântul Francisc din Assisi[21] o slăveşte pe „Doamna Sărăcie", în care Sfântul Toma d'Aquino[22] integrează, la Paris, filosofia lui Aristotel în gândirea creştină şi în care un Sfânt Yves arată că, în ciuda literei, nu există justiţie fără spirit. Aceste personaje pioase încarnează perfect idealul unui timp pentru care ei sunt adevărate modele şi eroi, în timp ce Dante creează, cu spiritul şi credinţa sa, geniala operă literară care este *Divina Comedie*.

În această perioadă de maturitate plasăm conţinutul micului volum de faţă, pentru a oferi o vedere de ansamblu asupra vieţii în Evul Mediu. Nu ne vom refuza o serie de referiri la alte secole, pe care, însă, le vom data.

Începând cu secolul al XIV-lea, frumoasa rânduială s-a descompus. Abuzurile capitalismului determină revoltele celor „slabi" împotriva celor „puternici". Apoi, *Războiul de o sută de ani*, criză hotărâtoare a lumii feudale şi început al naţiunilor moderne, va trece Franţa „prin foc şi sabie", în timp ce

---

20 Joinville, Jean sire de (1224-1317): cronicar francez care, către sfârşitul vieţii (1305-1309), a scris o istorie a domniei Sfântului Ludovic, intitulată „Memorii".

21 Francisc din Assisi (1182-1226): după o viaţă aventuroasă, începând cu anul 1206 se dedică cu totul Domnului, iar în 1209, în biserica din Pontioncule, aude vocea lui Dumnezeu poruncindu-i să se căsătorească cu „Doamna Sărăcie". Fondează ordinul franciscanilor (regula a fost aprobată oral de papa Inocenţiu al III-lea în 1210), pornind de la ideea că membrii săi trebuie să fie călugări şi predicatori, să trăiască în sărăcie absolută şi să nu formeze comunităţi. A fost canonizat în anul 1228.

22 Toma d'Aquino (1225-1274): la început, călugăr la Monte-Cassino, apoi, dominican, a fost profesor de teologie la Paris. Opera sa fundamentală, *Summa Theologica*, este o sistematizare a dogmei catolice, inspirată de filosofia lui Aristotel.

lumea creştină va fi profund îndurerată de Marea Schismă[23]. Populaţia, decimată de Marea Ciumă[24] şi de război, va cunoaşte grele încercări şi va regreta epoca de aur a „bunului rege“ Sfântul Ludovic.

[23] Perioadă din istoria Bisericii occidentale în care, între 1378 şi 1409, au existat doi papi, unul la Roma şi altul la Avignon, pentru ca, în 1409 să fie ales un al treilea papă, la Pisa, care nu reuşeşte însă să se impună în faţa celorlalţi. Marii Schisme i s-a pus capăt în urma Conciliului de la Konstanz (1414-1418).

[24] Epidemie adusă în Europa de negustorii genovezi, după asediul cetăţii Tana din Crimeea de către tătarii atinşi de ciumă (1347). Ea s-a răspândit cu rapiditate, în special de-a lungul rutelor comerciale; la sfârşitul anului 1348 a atins insulele din Mediterana, Italia, Spania, Franţa şi sudul Angliei; în 1349 Germania, Europa Centrală, Flandra şi nordul Angliei, iar în 1350, ţările baltice şi scandinave, Scoţia. Istoricii admit că în Europa populaţia a scăzut cu 33% până la 40%, procentajul fiind mai ridicat în oraşele mari decât la ţară.

Capitolul I

VIAŢA MATERIALĂ

I. Condiţiile

Condiţiile naturale se impuneau în Evul Mediu mult mai puternic decât în zilele noastre. Civilizaţia noastră urbană ne-a permis „să învingem“, cum se spune, frigul şi căldura, întunericul nopţilor, lungimea distanţelor. Toate acestea erau inconveniente cu care strămoşii noştri trebuiau să se obişnuiască, aproape în aceeaşi manieră în care o fac încă unii dintre contemporanii noştri din zonele rurale. Ei trebuiau să se conformeze unui ritm natural, pe care încă nu descoperiseră cum să-l anuleze.

Durata zilei solare regla, cum o face încă la ţară, durata zilei de muncă. Iluminatul artificial era de calitate mediocră şi expunea la pericolul de incendiu. În consecinţă, erau foarte rare meseriile în care lucrul de noapte era permis. De la un capăt la altul al societăţii, oamenii se odihneau mai mult iarna, lucrau mai mult vara, şi chiar programul mănăstirilor se adapta cu flexibilitate acestui orar.

Împotriva frigului, nu existau mijloace de încălzire întru totul satisfăcătoare. Şi aceasta nu din cauza lipsei de combustibil. Exista turba. Dacă huila nu era exploatată decât la scară redusă, lemnul exista aproape pretudindeni din abundenţă şi, graţie dreptului de folosinţă, cel mai sărac putea merge să strângă crengile uscate în pădurea vecină. De altfel, el nu se ferea să doboare copaci verzi şi să comită un mare număr de prădăciuni. Cărbunele de lemn, care era uşor şi se aprindea repede, era un combustibil potrivit pentru o bucătărie rapidă şi putea constitui un mijloc de încălzire individuală, de altfel nesănătos.

În general, se folosea focul de vatră: buşteni groşi şi flăcări mari. Numai oamenii din oraşe se mulţumeau, dacă erau săraci, cu focuri slabe, ca şi locuitorii regiunilor neîmpădurite, nevoiţi să ardă ierburi şi baligă de vacă uscate.

Dar vetrele mari evacuau în exterior aproape toată căldura furnizată de combustie. De aceea, era necesar ca oamenii să se îmbrace călduros. Chiar şi cei mai săraci dintre ei aveau haine şi plăpumi căptuşite. Apoi, se mişcau mult. Erau rare ocupaţiile care obligau la imobilitate, pentru că marea majoritate a populaţiei – nobilă sau nu – era rurală.

Căldura era mai dificil de învins. Bisericile şi castelele ofereau răcoarea sălilor lor boltite. Altminteri, trebuiau să se resemneze să suporte vara sub veşminte grele (din acestea încă mai purtau, cu puţin timp în urmă, chiar pe caniculă, sătenii, călugăriţele noastre şi bărbaţii). Totuşi, lucrătorii sau ţăranii nu ezitau să-şi scoată îmbrăcămintea, rămânând în cămaşă sau chiar în indispensabili, aşa cum ni-i înfăţişează un basorelief din Amiens.

Pe scurt, iarnă sau vară, corpurile se căleau, iar experienţe recente asemănătoare ne fac să credem că sănătatea se întărea.

Dacă în Evul Mediu oamenii se acomodau mai greu, dar adesea mai sănătos decât noi, cu zilele şi anotimpurile, în schimb, aveau efectiv mai mult de suferit datorită felului încă sumar în care fusese rezolvată problema distanţei şi a transporturilor.

Trebuie să lăsăm deoparte chestiunea siguranţei drumurilor, care este în întregime politică şi a fost rezolvată atunci când a existat o putere consolidată, capabilă, pe de o parte, să aibă o poliţie şi să se facă ascultată şi, pe de altă parte, să facă diverşii seniori responsabili cu ordinea

pe teritoriul lor (aceştia au fost obligaţi să despăgubească victimele jafurilor suferite în timpul traversării domeniului lor). În secolul al XIII-lea, drumurile erau în general sigure, cu excepţia perioadei de război, în acest caz rămânând soluţia eliberării unor permise de liberă trecere de către părţile beligerante şi aceea de a călători în caravane înarmate.

Problema distanţelor este de natură fizică. Pentru a o rezolva, trebuie luaţi în considerare doi factori: drumurile şi mijloacele de transport.

Potecile şi cărările nu lipseau. Unele, după cum am arătat, existau deja din epocile preistorice şi din timpul primelor populări. Încă din epoca romană se construiseră şosele rezistente. Dar, în perioadele de criză (depopulări, invazii sau năvăliri), întreţinerea acestora fusese neglijată. Îndată ce venea ploaia, ele deveneau atât de greu practicabile, încât traficul carelor trase de animale trebuia să se întrerupă pe aproape toate traseele. Carele încetau atunci să mai circule de-a lungul drumului plin de hârtoape, ocoleau, călcau câmpurile învecinate şi, încetul cu încetul, calea se deplasa, rămânând paralelă cu traseul iniţial. În acest fel, s-a ajuns ca unele drumuri romane să fie acum dublate, la 30 sau 50 de metri distanţă, de traseul actual, poziţie ultimă a unui drum deplasat, încetul cu încetul, de-a lungul timpului.

Mai practicabile decât căile terestre, mai ales pentru transportul materialelor cu greutate mare, erau cursurile de ape. Prin urmare, acestea din urmă erau utilizate cât mai mult posibil. Râuri în prezent nefolosite pentru navigaţie (precum Loara, Garonna şi afluenţii lor) erau atunci focarul unei importante activităţi de transport cu şalandele. Acestea ajungeau doar până la torentele pe care nu pluteau decât buştenii doborâţi în amonte. (Se ştie, în gene-

ral, că plutăritul pe Yonne, care a început cel mai târziu în secolul al XV-lea, a continuat până în zilele noastre.)

Apa era atunci principalul mijloc de comunicaţie. Marea sau râul permiteau transportul, dacă nu rapid[25], cel puţin masiv, al pietrei, nisipului, cerealelor şi vinului... Ceea ce explică, printre altele, de ce regele Angliei s-a putut menţine timp atât de îndelungat în Aquitania, de ce exportul principal de vinuri de Bordeaux se făcea către Marea Britanie, de ce primele mari oraşe comerciale au fost porturile maritime sau fluviale, şi ne dă cheia dezvoltării urbane.

Oraşele, adică aglomerările de consumatori, nu se puteau forma şi dezvolta decât în măsura în care găseau mijloace pentru satisfacerea necesităţilor lor, mai ales în ceea ce priveşte aprovizionarea cu alimente. Cele foarte mici aveau, chiar în incintă, grădini, hambare şi şure, care permiteau depozitarea recoltelor din anul respectiv, recolte obţinute dincolo de ziduri. Cele mari şi populate, în mare parte, nu de agricultorii care îşi cultivau pământul sau de proprietarii câmpurilor din apropiere, ci de meşteşugari, comercianţi, jurişti, administratori şi funcţionari, trebuiau să anexeze din punct de vedere economic – şi adesea administrativ – satele învecinate, împreună cu pământurile lor. De la 6 sau 8 km de jur-împrejur se putea veni pe jos, călare sau cu căruţa, pentru a aproviziona piaţa sau pe cei care revindeau produsele, „precupeţii". De altfel, oraşele dispuneau de suficienţi bani şi oameni pentru a întreţine drumurile de acces din vecinătate şi pentru a le asigura securitatea.

---

[25] Totuşi, nu era un record excepţional pentru un vas să străbată între 100 şi 150 de km pe zi, cu condiţia ca vânturile să nu fie foarte defavorabile.

Dar aglomerările nu se puteau mări mai mult, decât depinzând de o regiune mai întinsă. Trebuia, deci, nu numai ca această regiune să fie fertilă şi în bună înţelegere cu oraşul, dar şi ca transporturile să fie înlesnite şi, în consecinţă, să se asigure uşor legătura cu căile de apă. Parisul şi oraşele flamande s-au dezvoltat repede din momentul în care şi-au putut asigura controlul asupra teritoriilor din jurul lor, de altfel bogate, de care erau legate prin râuri navigabile. Datorită Senei, Marnei, Oisei şi râului Yonne, Parisul secolului al XIV-lea putea aproviziona cu alimente şi materii prime aproximativ 100 000 de locuitori.

În ceea ce priveşte mijloacele de transport, ele nu foloseau atunci nimic din forţa mecanică. Pe mare încă se putea utiliza forţa vântului, dar pe râuri trebuia folosită, de regulă, forţa omului sau a animalelor. Toate transporturile continentale erau, în consecinţă, reglate de viteza omului, a calului, a măgarului sau a boilor.

Ştim că un om face pe jos, în medie, între 4 şi 7 km pe oră, că un cal nu depăşeşte în nici un caz 10 km pe oră şi că, în plus, pe teren defavorabil mersul este încetinit. Un convoi rapid parcurgea între 40 şi 60 de km pe zi. Franţa, la scara unui pieton sau a unui călăreţ, era, aşadar, mult mai mare decât la ora actuală. Se socotea că erau necesare aproximativ douăzeci de zile pentru a o traversa de la un capăt la altul, douăzeci şi nouă de zile pentru a merge de la Canterbury la Roma. Ce se mai poate spune despre harta lumii care conţinea încă atâtea zone fantastice sau necunoscute?

Prin urmare, spaţiul şi timpul dobândeau, pentru omul Evului Mediu, o valoare mult mai considerabilă decât cea la care au fost ele coborâte în zilele noastre. Totuşi, acesta dispunea de ele cu o generozitate căreia ritmul vieţii noastre moderne aproape i-a pierdut secretul.

În acea vreme, apropierea era definită prin distanţa care putea fi parcursă, dus-întors, între răsăritul şi apusul soarelui. Îndată ce trebuia să petreacă noaptea în afara casei proprii, avea de-a face cu o călătorie. Viaţa economică, administrativă şi politică se organiza, aşadar, în mici circumscripţii, a căror dimensiune depindea de lungimea pasului omului sau de acela al animalului încălecat. Aceste vechi mici regiuni sunt cantoanele noastre actuale. Fiecare, ducându-şi viaţa în cadrele proprii, dezvoltă particularităţi, originalităţi sau specialităţi: mod de a vorbi (pronunţii şi expresii), de a se îmbrăca, de a mânca, de a se distra, de a lucra; are sfinţii proprii, personalităţile sale şi chiar dreptul propriu. Patriotismul se înfiripa mai întâi, şi mai ales, la nivelul unei mici regiuni. Războaiele, care au fost flagelul epocii feudale până în timpul Sfântului Ludovic, erau aproape întotdeauna lupte între seniorii, adică sat cu sat sau canton cu canton. De altfel, obligaţiile militare, serviciul militar aşa cum era stabilit conform obiceiurilor, ne arată că oamenii nu puteau fi solicitaţi decât pentru o perioadă limitată[26], maximum patruzeci de zile, şi că în cea mai mare parte a timpului ei aveau dreptul de a se întoarce seara la casele lor şi de a refuza să meargă mai departe dacă oastea ieşea din frontierele senioriei.

Atunci când oraşele s-au emancipat, s-au stabilit între ele alianţe sau cel puţin legături. Dar toate acestea nu se întindeau, în general, mai departe de suprafaţa unuia dintre arondismentele sau departamentele noastre. Dato-

---

26 Tradiţiile statului carolingian sau regulile din perioada de început a vasalităţii nu cunoşteau asemenea limitări, supusul rămânând sub arme atâta timp cât prezenţa lui era necesară seniorului. Vechile norme germanice utilizaseră însă un termen standard, de 40 de zile, pe care l-a adoptat şi legislaţia militară francă, drept limită a timpului pe care supuşii trebuiau să-l petreacă sub arme. De la sfârşitul secolului al XI-lea, a devenit norma obişnuită a obligaţiei impuse vasalilor, iar după scurgerea acestui termen ei erau liberi să se întoarcă acasă, uneori pentru tot restul anului.

rită acestui fapt, în secolul al XIV-lea, Saint-Antonin nu lua nici o decizie în cazurile grave, fără a consulta în prealabil Villefranche, Najac sau Cordes, iar orizontul său politic nu depăşea Cahors sau Albi. Martel proceda în acelaşi fel cu Dôme, Souillac şi Cahors; din Provins se mergea la Troyes sau la Sens şi Paris.

Viaţa economică era, de asemenea, descentralizată, aşa cum am arătat mai sus. Lăsând deoparte oraşele, care nu s-au dezvoltat înainte de secolele XII-XIII, şi care păreau considerabile în momentul în care ele depăşeau – caz rar – 20 000 de locuitori, se practica strict consumul local. Problema transporturilor se asociază şi le explică în parte pe cele ale repartiţiei bunurilor şi ale structurii sociale, pentru a justifica o economie închisă şi orientată nu către vânzare şi profit, ci către satisfacerea necesităţilor locale...

Fiecare fermă, fiecare casă, fiecare mică regiune tinde să îşi fie suficientă şi este înclinată să trăiască din resursele proprii. Se făceau eforturi pentru a atenua crizele locale de foamete, care era înţelept să fie prevenite nu prin schimburi dificile cu regiuni mai puţin afectate, cât mai ales prin constituirea de stocuri. Abaţiile, care erau adesea bogate întreprinderi agricole model[27], îşi constituiau, prin urmare, rezerve pe care caritatea creştină le îndemna să le împartă şi de care ele se foloseau cu generozitate.

Acest regim de cumpătare strict autarhic a lăsat urme profunde în caracterul naţional francez: spiritul de economie şi chiar de avariţie, „frica de lipsuri", o mentalitate în general non-capitalistă (puţin simţ comercial, profitul fiind considerat dubios din punct de vedere moral). În sfârşit, acest regim a atras după sine practica generalizată şi încă vie a culturilor multiple.

---

[27] Cel mai cunoscut exemplu este cel al cistercienilor, care şi-au înconjurat abaţiile cu adevărate reţele de ferme şi hambare model.

Până către secolul al XIII-lea, era dificil de hrănit un grup important de non-producători, altfel decât deplasându-i dintr-un loc în altul. Nu producţia se îndrepta spre consumator, ci mai degrabă invers. Din acest motiv, o Curte, chiar puţin numeroasă, trebuia să se deplaseze de la un domeniu la altul (Carol cel Mare dăduse instrucţiuni precise în acest sens); din această pricină, Carolingienii şi primii Capeţieni nu au avut capitală. Dar chiar şi atunci când zonele rurale au fost mai populate şi mai bogate şi când transporturile au putut fi mai bine organizate, viaţa a rămas sedentară şi economia aproape închisă: seniorii rămâneau pe pământurile lor; orice burghez îmbogăţit cumpăra un domeniu ai cărui arendaşi îi aduceau produse în natură: cereale, unt şi ouă, păsări de curte şi vânat, legume, vin (zeamă de aguridă acră cel mai adesea), ulei de mac de grădină, de nuci sau din fructe de fag, miere şi ceară, lemn pentru încălzire şi fân pentru cai. Niciodată, de fapt, abandonate, contractele în natură servesc încă la calcularea arendelor.

Toată această populaţie stabilă îşi limita cunoşterea sa asupra lumii la târgul sau la pelerinajul din apropiere. Veştile din exterior îi parveneau, totuşi, prin intermediul călătorilor obişnuiţi sau ocazionali. Starea proastă a drumurilor nu ridica obstacole – o dată cu venirea ploilor – decât pentru circulaţia carelor. Un călăreţ, sau chiar un om care se deplasa pe jos, putea continua să meargă pretutindeni. Iar dacă sistemul economiei rurale îi lega de pământ pe producători şi pe toţi cei care beneficiau de o proprietate sau de «luarea în posesiune» a unei moşteniri, rămâneau în schimb mobili, în primul rând, cei pe care o crimă, mizeria sau o foamete locală îi alungase de pe meleagurile lor, apoi vagabonzii, hoţi sau nu, care profitau de generoasa ospitalitate a călugărilor pentru a-şi continua viaţa rătăcitoare atât cât aveau forţa necesară, menestrelii, dre-

sorii de animale sau cântăreţii, care participau la nunţi, la târguri, la pelerinaje şi turniruri. Clericii deveneau nomazi fie pentru a-şi lua anumite libertăţi faţă de disciplina clericală (şi întregul Ev Mediu târziu a tunat şi a fulgerat împotriva acestor *clerici vagantes*, despre care nimeni nu ştia de cine depindeau), fie pentru a da frâu liber unui zel pe care Biserica uneori îl suspecta şi îl deplângea, uneori îl admira. Când viaţa politică s-a stabilizat, în secolul al XIII-lea, Biserica a aprobat chiar întemeierea celor două ordine de călugări „care trăiau din cerşit": franciscanii[28], cu un succes uimitor, şi dominicanii[29]. Toţi aceşti oameni, obişnuiţi cu călătoriile, nu aveau nici un fel de rădăcini. Alături de ei, negustorii care frecventau târgurile, funcţionarii regali sau seniorial care mergeau să ţină audienţe în toate colţurile circumscripţiilor lor, anchetatorii, curierii şi mesagerii îşi petreceau cea mai mare a vieţii lor prin hanuri şi pe cal.

Existau apoi călători ocazionali: lucrători care căutau să se angajeze sau se deplasau pentru a se perfecţiona în meseria lor, studenţi care îşi urmau profesorii de la o universitate şi de la o ţară la alta, avocaţi pledanţi care îşi înmulţeau deplasările către locul de judecată şi care, mai devreme sau mai târziu, mergeau la Curte pentru a-i aduce la cunoştinţă problema lor, preoţi, episcopi, călugări şi laici în drum către Roma, unde împlinirea unui mileniu de la Patimile lui Christos (1033) şi jubileul anului 1300 au atras imense mulţimi de pelerini. Pelerinajul era o adevărată instituţie: dovadă de pietate, penitenţă aplicată pentru unele crime sau pedeapsă (un fel de surghiun temporar)

---

28 Franciscani: ordin călugăresc fondat de Sf. Francisc din Assisi.

29 Dominicanii: ordin format în 1215 de Sf. Dominic, de la care au luat numele (denumirea oficială era de „fraţi predicatori"). Fondatorul cerea ca ei să ducă o viaţă austeră, de călugări şi predicatori, de aici şi importanţa deosebită acordată studiilor. Ordinul era condus de un Maestru general ales, fără a fi necesară confirmarea papei.

la care condamnau unele tribunale şi, de asemenea, o cale de a scăpa de rutină sau de a umbla după aventuri. În consecinţă, pelerinajul era privit de Biserică şi de puterile publice cu o bunăvoinţă inegală, fiind câteodată impus, câteodată lăudat, uneori neindicat, alteori blamat sau interzis. El avea ca destinaţie sanctuarele locale – bretonii se îndreptau spre Tro Breiz pe *calea verde* –, dar se mergea, de asemenea, şi foarte departe: din toată Europa se merge către Ţara Sfântă, către Roma, Mont-Saint-Michel, Compostella, Köln sau Canterbury. Se pleca pentru luni sau ani de zile, singur sau într-un grup. Itinerariile erau atât de frecventate, încât erau jalonate de popasuri prevăzute la biserici mari şi bogate, precum Madeleine de Vézelay sau Sainte-Foi de Conques. Atunci când fiica sa ia armele, mama Ioanei d'Arc merge să se roage pentru ea la Notre-Dame du Puy, la 700 km de Domremy.

O întreagă lume pestriţă se deplasa fără încetare pe drumurile Evului Mediu. În secolul al XIV-lea treceau către Aix doisprezece sau treisprezece călători pe zi. Era suficient pentru ca veştile să se răspândească şi ca fiecare să-şi dea seama de vastitatea lumii creştine.

Sedentari sau nu, oamenii Evului Mediu erau aproape toţi obligaţi, prin modul lor de viaţă, la un sever antrenament fizic: ţăranii, care reprezentau nouă zecimi din totalul populaţiei, îşi duceau viaţa în aer liber; la fel şi nobilii, pentru care vânătoarea, în lipsa războiului, constituia principala ocupaţie. În timpul călătoriilor, ei suportau frigul, căldura şi ploaia. De aceea nu a existat pe atunci această violentă lipsă de înţelegere care împarte, în zilele noastre, populaţia în rurală şi urbană. Când într-o mănăstire se realiza cronica evenimentelor importante, ea consemna, alături de morţile prinţilor sau de bătălii, îngheţurile şi furtunile.

În plus, fiecare se obişnuia cu condiţiile aspre de viaţă. A parcurge Franţa şi Italia de la un capăt la altul era o performanţă care nu înspăimânta nici un pelerin, nici un negustor, nici un student, nici un călugăr, chiar sexagenar, în ciuda faptului că drumul era făcut pe jos. A petrece ziua călare era soarta comună a marilor seniori, a negustorilor, a slujitorilor lor, a unui mare număr de jurişti şi a celor mai neînsemnaţi curieri din satele mici. Ostenelile erau aceleaşi, popasurile la capătul fiecărei etape, de asemenea. În momentul sosirii, regele, negustorul şi clericul se puteau delecta cu aceleaşi anecdote de călătorie şi puteau fraterniza într-o manieră care, chiar dacă nu era ostentativă, nu era mai puţin reală.

Pentru a rezuma, oamenii Evului Mediu, expuşi în mod direct condiţiilor naturale, le datorau acestora o serie de caracteristici: pe plan individual, dezvoltarea calităţilor fizice (robusteţe, rezistenţă) şi a celor morale aflate în legătură cu primele (răbdare, curaj, cel puţin pasiv), o anumită asprime a existenţei, un ritm de viaţă care se conforma zilelor şi anotimpurilor; pe plan economic, obligaţia de a se mulţumi pentru strictul necesar cu resursele regiunii, antrenând cu sine o limitare a necesităţilor, ingeniozitate şi mai curând migraţii ale populaţiei, decât ale produselor; pe plan social, o foarte mare descentralizare, cu nenumărate particularisme, însă şi acea fraternitate neformulată născută din aceleaşi experienţe.

II. Locuirea

Habitatul medieval ne este cu atât mai bine cunoscut, cu cât numeroase mostre ni s-au păstrat.

Planul este simplu: o sală mai mică sau mai mare, în care se trăieşte. Aici se lucrează, se fac primirile, se găteş-

te, se mănâncă, se doarme. La fel erau, recent încă, multe dintre fermele din vestul Franţei. Această cameră comună şi bună la toate va fi locuinţa ţăranilor, ca şi a burghezilor şi chiar a marilor seniori, fie ei şi înalţi judecători. Cel mult, în cazul acestora din urmă, camera va avea pereţi din molon[30], în timp ce săteanul se va mulţumi cu chirpici.

Cu toate acestea, alături de casa în care se locuieşte, va trebui săpată pivniţa pentru vin, construit grânarul pentru cereale, hambarul pentru grâul de bătut, şura pentru fân şi şarete, grajdul pentru vite, ieslea şi coteţul pentru porci. Locuinţa rurală, a nobilului sau a omului din popor, este înconjurată, după cum se vede, de clădiri de exploatare al căror număr şi a căror dimensiune variau în funcţie de importanţa pământurilor, aşadar în funcţie de bogăţia persoanei respective.

Acest plan atât de simplu este modificat sau complicat atunci când viaţa încetează să fie familială. Când se adună un mare număr de persoane, va trebui fie ca acestea să fie înzestrate cu apartamente separate, fie să se păstreze încăperi separate pentru diferitele momente ale vieţii.

Prima soluţie este acceptată de personajele importante: Sfântul Ludovic mânca adesea şi primea în camera sa. Cavalerii se culcau la picioarele patului său. Dedesubtul camerei sale, cu care comunica printr-o mică scară particulară, era camera reginei, care locuia cu doamnele sale. Astfel, fiecare dintre personajele importante avea propriul apartament, în care locuia împreună cu apropiaţii săi. Bucătăria forma un domeniu aparte, destinat grupului ierarhizat al bucătarilor. De asemenea, separat, era marea sală în care se putea ţine Curtea, se putea reuni o adunare sau se putea da un banchet.

---

[30] Molon: piatră de mici dimensiuni folosită pentru construirea pereţilor.

A doua soluţie este adoptată de ordinele mănăstireşti care au dormitorul comun, compartimentat sau nu în celule, trapeza, sala de consiliu, biblioteca, bucătăria, camera de oaspeţi…

În oraş, spaţiul fiind limitat şi terenul scump, trebuie, în locul întinderii pe orizontală, să se prevadă construirea în înălţime. Fiecare familie are în general casa sa. Pentru meşteşugar, ea cuprinde sau nu o pivniţă, iar la parter se găseşte o încăpere, care este atelier şi prăvălie; de asemenea, câteodată, în partea din spate ea ţine loc, datorită vetrei, de bucătărie şi de sală de mese. Cel puţin la primul nivel, legată direct de stradă printr-o scară dreaptă, se află sala pentru toate activităţile. La al doilea nivel se găsesc podul casei sau cămăruţe, deservite fie de o scară interioară care face legătura cu sala, fie de o scară în spirală, care dă într-o curte interioară. Planul reprezintă un dreptunghi a cărui latură mică este la stradă. De aici provine expresia că „are casă la stradă“[31]. Planul se modifică în funcţie de bogăţie şi de obiceiuri mai complicate: vecină cu camera va fi garderoba. A fost prevăzută, în secolul al XIV-lea, o sală de mese. Colecţionarii vor avea o bibliotecă. Orice castel are o capelă proprie, locuinţe mai mici, un oratoriu.

În sfârşit, palatele, precum cel al contesei d'Artois, cuprind pavilioane destinate amuzamentului invitaţilor sau publicului admis, amuzament ce se realizează prin mijloace vrednice de barăcile din bâlciurile noastre (automate, trape, mobilier cu surprize, etc.).

Materialele din care este construită casa sunt, în funcţie de regiune, de deprinderile constructorilor şi de averea oamenilor: molonul, piatra cioplită, lemnul, vălătucii şi chirpiciul. Şarpantele, frumoase, uşoare şi solide, rezistente la

[31] Cu alte cuvinte, «este om cu vază».

atacurile insectelor, sunt din lemn de stejar. Acoperişul este din plăci de ardezie, dale din şist sau din lavă, din ţigle plate sau rotunde, din şindrilă sau din paie. La marginea acoperişurilor nu se găsesc jgheaburi de streaşină, dar, la edificiile mari, există scurte burlane ornamentate.

În interior, pământul este adesea pardosit cu dale. La etajul fiecărei case există un planşeu care constituie plafonul încăperii de la nivelul inferior. De regulă, la parterul locuinţelor ţărăneşti şi în hambare, pământul bătătorit ţine loc de podea.

Lumina pătrunde prin ferestre câteodată mici, câteodată, din contră, suficient de mari pentru a ocupa aproape întreaga suprafaţă a faţadei: străzile sunt înguste şi trebuie să existe o bună vizibilitate. Există puţine vitralii, cu excepţia celor din biserici; în locul geamurilor se folosesc mai ales hârtia, unsă cu ulei sau ceruită, şi grilajele din răchită sau din lemn. Obloanele din lemn masiv, exterioare la parter, interioare la etaje, completează sistemul de închidere.

În Anglia, până la mijlocul secolului al XII-lea, vatra se găseşte în holurile senioriale în mijlocul sălii, fumul ieşind cum poate printr-o gaură din acoperiş (suntem siguri că îi întăreşte pe cei care îl respiră şi contribuie la mărirea rezistenţei grinzilor). De altminteri, în bucătărie şi în sală se construiesc şeminee mari, cu vatra încadrată de contraforţi din piatră pe care se sprijină placa. Bucătăria dispune de un canal de scurgere a apelor murdare în exterior. În ceea ce priveşte apa, trebuie să se meargă după ea la puţurile imobilului sau ale cartierului, sau chiar la fântână.

Latrinele sunt un element de confort cu care arhitecţii se îngrijesc să-i asigure pe clienţii lor din belşug. Idealul realizat în unele mănăstiri şi castele este de a avea tot atâtea latrine câte paturi. Acestea sunt, de fiecare dată când se pot face, cavităţi în consolă al căror fund se des-

chide deasupra unui râu (pentru cei de pe malurile râurilor), deasupra unei gropi de latrină, câteodată prevăzută cu cenuşă de lemn dezodorizantă şi antiseptică, sau deasupra unui hârdău; în cazul din urmă se pare că, la Paris, existau unele probleme legate de golirea regulată, voluntarii pentru meseria Maestrului Fifi fiind într-un număr insuficient de mare.

Casa din oraş, baraca, „cabina" din bâlci sunt individualizate printr-un „însemn": statuia unui sfânt, o emblemă de fier forjat, imaginea pictată a unui animal, unelte, o scenă pioasă. Se locuia „la icoana Fecioarei" sau „la Calul Bălan"...

Nevoia de securitate, într-o regiune deschisă oricăror atacuri, obligă oamenii Evului Mediu, mai ales pe continent, la fortificarea locuinţelor sau la amenajarea unei poziţii sigure de retragere, uşor accesibilă. Primele mijloace de apărare vor fi şanţurile, povârnişurile şi palisada întărită cu mărăcini; apoi se vor realiza incinte din piatră şi din acestea vor rezulta castelul (o casă sau un sat fortificate) sau oraşul întărit (o aglomeraţie mai importantă).

Această necesitate de a realiza un sistem de apărare foarte costisitor, al cărui traseu era determinat în primul rând de consideraţii de ordin strategic şi de dorinţa de a face economii, a obligat la înghesuirea caselor una lângă alta, la ridicarea lor pe verticală şi la îngustarea străzilor. Terenul neconstruit, care rămâne important în Anglia, cu excepţia centrului oraşului, aglomerat, se reduce în alte părţi la o piaţă şi la un cimitir în jurul bisericii, câteodată la unele mici piaţete, într-una dintre acestea ridicându-se „stâlpul infamiei", la grădinile mănăstirilor şi la curţile interioare ale locuinţelor. Se construieşte chiar şi pe poduri: cele din Paris, de exemplu, sunt în întregime mărginite de case pe ambele părţi. La fel se întâmplă la Londra, Bristol şi York.

Străzile au, de cele mai multe ori, un traseu neregulat, care ni se înfăţişează foarte pitoresc. El nu pare să fi fost căutat în mod sistematic, deşi s-a profitat de el cu gust, căci, în momentul creării noilor oraşe fortificate, urbaniştii timpului, care nu erau, la drept vorbind, decât nişte măsurători de terenuri, trasau străzi paralele şi perpendiculare, decupând blocuri regulate, cum se poate vedea la Aigues-Mortes sau la Montferrand. În aglomerările urbane mai vechi şi depinzând adeseori de seniori diferiţi, precum Limoges, care s-a dezvoltat simultan în jurul episcopatului şi al castelului conţilor, ar fi fost dificil de corectat, prin planuri de ansamblu şi în detrimentul drepturilor stabilite, dezordinea născută din parcelarea spontană.

Străzile Evului Mediu erau adesea foarte murdare, în lipsa unei organizări adecvate a serviciului de salubritate. Mirosul fetid din Paris l-a făcut să leşine pe Filip August[32]. În principiu, fiecare era responsabil de curăţenia din faţa casei sale şi avea datoria, mai întâi, să nu facă murdărie şi nici să nu stânjenească intrarea cu deşeuri, materiale sau moloz, şi apoi să facă curăţenie. De fapt, atunci când spaţiul construit s-a extins în detrimentul curţilor şi al grădinilor, gunoaiele au trebuit să fie aruncate în faţa porţii, animalele lăsate în libertate, câinii şi, mai cu seamă, porcii, fără a mai vorbi despre păsările de curte, luând asupra lor sarcina de a face să dispară ceea ce puteau să mănânce. Acest tablou încă se putea vedea, până de curând, în unele dintre satele noastre. La Paris, circulaţia purceilor a fost interzisă pe la mijlocul secolului al XII-lea,

---

32 Filip al II-lea August (1165-1223): rege al Franţei (1180-1223), fiul lui Ludovic al VII-lea. Este primul mare rege capeţian care a consolidat puterea regală, mărind de circa patru ori domeniul regal, fie prin uniuni matrimoniale şi negocieri, fie pe calea războiului. Participă, alături de împăratul romano-german şi de regele Angliei, la cea de a treia cruciadă (1189-1190), încheiată fără rezultate deosebite.

după ce un asemenea animal a provocat căderea de pe cal şi moartea fiului mai vârstnic al lui Ludovic al VI-lea[33]. Din când în când, persoanele particulare închiriau un tomberon cu care ridicau gunoaiele. De asemenea, servicii private şi-au asumat această sarcină după încheierea unui acord cu cei interesaţi. Străzile, în general nepavate, continuau, totuşi, să fie prost întreţinute, iar vasele de noapte erau în mod curent golite pe fereastră. Sfântul Ludovic, circulând în timpul nopţii pe străzile Parisului, a primit odată pe mantia sa conţinutul unei oale de noapte, proprietarul omiţând să-l prevină, întrucât nu era o oră obişnuită pentru trecători. Regele, destul de stăpân pe sine pentru a nu se supăra, i-a acordat chiar, în urma unei anchete, o prebendă (bursă de studiu) autorului accidentului, un student care se trezise atât de devreme pentru a se apuca de învăţat.

De Ziua Domnului[34], cu ocazia intrării prinţului în oraş, orăşenii, cuprinşi de entuziasm, curăţau străzile, pe care le acopereau cu ierburi şi stuf, şi întindeau draperii şi tapiserii pe faţadele caselor.

Evacuarea apelor menajere se făcea în unele oraşe, precum Parisul, printr-un sistem de canale de scurgere care se vărsau în râu. (La Strasbourg, această confluenţă era aleasă în mod judicios pentru a face o scurtă baie unor răufăcători, sub privirile batjocoritoare ale unui cerc de gură-cască.) Alte oraşe se mulţumeau cu pâraie, în care, din când în când, lăsau să curgă şi apă curată, cum se întâmpla, de exemplu, la Limoges. La Salisbury se săpaseră derivaţii ale râului.

---

33 Ludovic al VI-lea cel Gros (1081-1137): rege al Franţei (1108-1137) care a luptat pentru consolidarea domeniului său şi punerea acestuia în valoare cu ajutorul lui Suger, abatele de la Saint-Denis.

34 Eucharistia: sărbătoare catolică, numită în latină *Corpus Domini*, care are loc în a doua duminică după Rusalii.

Această apă curată era adusă prin sisteme de apeducte, reînnoire a celor romane, sau, mai bine şi mai frecvent, prin conducte de lemn, de fier sau de plumb, al căror traseu ţinea cont de proprietăţile sifonului. Ea era distribuită prin fântâni, dintre care multe au dispărut, din nefericire, în special în secolul al XVII-lea.

Iluminatul urban era rar şi sărac. Totuşi, în momentele de sărbătoare, într-un oraş precum Provins erau luminate colţurile străzilor. La fel se întâmpla în cazul reprezentării Misterelor, în caz de incendiu sau de „spaime nocturne". În acest caz, erau rugaţi chiar burghezii să aprindă fiecare câte un felinar în faţa casei. Persoanele credincioase subvenţionau întreţinerea unui suport cu lumânări în faţa unei statui.

Pentru a se asigura securitatea străzilor, se închideau cu lanţuri cartierele rău famate. De altfel, în oraşe, circulaţia nocturnă era interzisă, în principiu, după ora stingerii până la răsăritul soarelui. Portul armelor a fost, de asemenea, în mai multe rânduri interzis, ceea ce arată că, dispoziţia nefiind respectată de către borfaşi, oamenii cinstiţi se apărau printr-o măsură de precauţie legitimă.

III. Mobilierul

Mobilierul unei case atât de simple cum era locuinţa medievală este, de asemenea, foarte sumar şi se reducea uneori la un pat şi la o ladă, mobile cioplite grosolan din scânduri groase.

Patul este adeseori de dimensiuni mari, deoarece în el încăpeau în mod obişnuit de la două la şase persoane (fiicele căpcăunului, în *Degeţel*, dormeau într-un pat din Evul Mediu). La cei foarte săraci, patul este o ladă care se umplea cu fân, un sac umplut cu paie servind drept pernă

la căpătâi. În general, este mai bine realizat, înzestrat cu o saltea de paie şi cu una sau mai multe saltele de puf: „a dormi pe un pat de puf" va fi expresia ultimă a confortului.

Acesta mai este prevăzut cu cearşafuri, din pânză de in sau de cânepă, fine sau aspre, în funcţie de situaţia materială a posesorului sau de îndemânarea menajerei sale. Totuşi, oamenii foarte săraci şi unele mănăstiri se lipsesc de lenjerie şi nu au decât cuverturi de serj. (În acest caz se culcă fără a-şi mai scoate îmbrăcămintea, cu excepţia mantiei sau a tunicii.) Cearşafurile sunt lăsate să atârne peste marginile patului uneori până la podea. Sulul de la căpătâi este rulat în cearşaful de dedesubt, iar cearşaful de deasupra este „pliat", ca şi în zilele noastre, peste cuverturi. Acestea din urmă sunt făcute în general din serj. Pentru iarnă, există cuverturi îmblănite, din hermină sau din blană de veveriţă la marii nobili, de vulpe sau de iepure la oamenii din popor. De asemenea, este cunoscută pătura pentru picioare, umplută cu lână sau cu puf.

Cufărul sau *lada*, deseori prevăzut cu patru picioare, cel puţin atunci când era destinat să fie aşezat pe pământ bătătorit, are o dublă utilizare, ca dulap şi ca scaun. În el se aşezau veşmintele împăturite cu grijă, aşa cum se procedează încă în unele dintre satele noastre, lenjeria, parfumată cu rădăcină de iris, de lavandă sau de şofran, hârtiile sau documentele (vânzări, chitanţe, preţuri...) şi banii, strânşi într-o pungă de piele tăbăcită sau într-un sac de pânză. Cufărul este adesea asigurat cu încuietori grele şi cu una sau două broaşte impozante. Dar proprietarul are grijă să-l ţină chiar lângă pat sau, dacă are un mic cufăr destinat păstrării obiectelor foarte valoroase şi documentelor, sub pat. În acest fel, el evită să fie prădat noaptea. În casele mari, în care garderoba necesită o încăpere specială învecinată cu odaia, cuferele cu bani şi cu îmbrăcăminte sunt depozitate acolo.

Atunci când mobilierul se completează, el cuprinde o masă, adesea montată pe o capră, ceea ce permite să fie îndepărtată de îndată ce nu mai este utilizată (francezii spun încă *ôter la table* cu sensul de a strânge masa, după ce aceasta este servită; expresia, pentru Evul Mediu, trebuie luată literal). Când masa este masivă (în special în bucătării sau în sălile de mese, adică în încăperile în care folosirea ei este specializată), ea este adeseori însoţită de un număr oarecare de scaune fără spetează, cu trei sau patru picioare, care se aşază sub masă.

În ceea ce priveşte scaunele, este de reţinut că, în afară de cele menţionate anterior, există un jilţ cu unul sau două locuri care sunt rezervate stăpânului casei sau persoanei care se bucură de cea mai mare consideraţie (într-o bucătărie importantă, el revine maestrului bucătar) şi nişte bănci care sunt, de fapt, lăzi cu spătar, cuvenite de drept persoanelor pe care vrea să le onoreze. Pentru a conferi puţin confort acestor scaune de lemn tare, ele sunt acoperite cu perne.

În secolul al XIII-lea, multe interioare sunt încă lipsite de mobile pentru şedere. În acest caz, se foloseau snopi de paie care se acopereau cu o stofă când se urmărea cinstirea unui oaspete, sau când persoanele respective erau obişnuite cu luxul. Studenţii ascultau cursurile aşezaţi, de asemenea, pe paie, iar un roman din acea vreme ne prezintă o fiică de împărat, împreună cu însoţitoarele sale, aşezată în camera ei pe snopi de paie îmbrăcaţi cu stofă brodată cu embleme şi sprijinită de patul care îi servea drept rezemătoare. Acest fel de scaun avea iarna avantajul de a fi călduros.

Bisericile au câteva dulapuri, mobile masive; la fel şi persoanele particulare, începând din secolul al XIV-lea.

Casele bogate îşi completează mobilierul cu tapiserii care permit să se împrospăteze decorul şi să se recreeze căminul propriu în cursul deplasărilor atât de frecvente în viaţa nobililor. Iarna, acestea reţin curenţii de aer; în sfârşit, ele permit, după modelul paravanelor japoneze, crearea în sălile comune a unor spaţii intime. În felul acesta, se numea *cameră* un ansamblu de tapiserii.

Câteodată, pe sol se întindeau blănuri, dar mai frecvent grămezi de paie, iarna, de stuf, gladiole şi plante înmiresmate (mentă, verbină etc.), în perioada verii. Când se primenea, palatul regal trimitea la Hôtel-Dieu paiele folosite. În secolul al XIII-lea existau câteva covoare.

De reţinut că în zilele de sărbătoare (trecerea unui prinţ, o procesiune) străzile erau împodobite ca un interior bogat: grămezi de ierburi şi de flori pe sol, tapiserii sau stofe întinse pe ziduri. Acest tip de decorare s-a menţinut până în zilele noastre, în oraşele din vestul Franţei, pentru procesiunea organizată cu ocazia Zilei Domnului.

Utilajul casnic este destul de redus ca tipuri, dar în număr mare, cel puţin în secolul al XIV-lea, deoarece fiecare casă reprezintă sediul unui meşteşug familial. Vesela este formată adeseori din simple oale de pământ sau din cositor (străchini, din care mănâncă două persoane felurile de mâncare lichide, farfurii, linguri şi căni pentru băutură), completată cu obiecte făcute din lemn (cupe, butoiaşe pentru vinurile valoroase şi pentru ţuică, farfurii şi linguri). Bucătăria este echipată aşa cum erau până de curând cele de la fermele noastre: cu un trepied (deoarece se gătea pe vatră), una sau mai multe oale de pământ sau din aliaj de cupru şi bronz, o tigaie din acelaşi aliaj, un polonic, un pisălog şi o piuliţă pentru a prepara diverse sosuri, mai ales cu usturoi, care este unul dintre principalele condimente ale bucătăriei medievale şi a cărui utilizare,

ulterior, s-a restrâns la regiunile din sudul Franţei. În locuinţele importante numărul acestor ustensile se înmulţeşte, adăugându-se grătare, oale de aramă, pirostrii, frigărui.

În plus, de regulă, în bucătărie sau în dependinţele ei se găseşte o putină în care se spală rufele şi se face baie, butoaie, o cămăruţă pentru slănină, un topor pentru tăiatul lemnelor, găleţi, o lopată, mături, un vas de jeratic (pentru a încălzi patul) şi, câteodată, o copaie.

În felul acesta, se pregătesc pentru consumul familial produsele domeniului sau cele cumpărate de la piaţa din împrejurimi. Agricultorul tinde să îşi asigure cele necesare, având propriul grâu pentru pâine, slănina sa, bucăţi de carne conservată în untură, bucăţi de carne sărată sau afumată, dulceţuri, mierea proprie, ţuica, vinul, lenjeria şi stofele sale, toate făcute în casă din ceea ce creşte pe pământul său. La fel se proceda în Canada franceză şi în România... până cu puţină vreme în urmă.

IV. Îmbrăcămintea

Costumul Evului Mediu derivă din costumele antice şi galice. De la acestea din urmă el a păstrat, în cazul bărbaţilor, folosirea *nădragilor* (indispensabili, pantaloni lungi sau scurţi, din pânză sau din piele tăbăcită, fixaţi în talie printr-o centură, *brâul*) – femeile nu purtau pantaloni şi, la ţară, au continuat să nu poarte până la începutul acestui secol – şi, pentru ambele sexe, *ia* (cămaşa), pe care lumea elegantă din secolul al XIII-lea a lăsat-o să cadă în desuetutine, dar care se va păstra totuşi până în zilele noastre în costumul ţărănesc: altfel spus, bluza.

Îmbrăcămintea feminină a fost întotdeauna lungă; cea a bărbaţilor, scurtă, exceptând situaţiile în care era vorba despre costume de ceremonie sau liturgice, imitate după

cele din Antichitate; îmbrăcămintea masculină se lungeşte către anul 1140, în ciuda criticilor moraliştilor (o asemenea modă li se părea acestora efeminată), şi se scurtează din nou începând de la mijlocul secolului al XIV-lea, în ciuda noilor critici care incriminează, de această dată, indecenţa veşmintelor care urmăreau liniile corpului. În această epocă, singurii care rămân fideli îmbrăcăminţii lungi sunt oamenii care trebuiau să fie gravi: preoţii, profesorii, medicii şi juriştii. Ei rămân ataşaţi de veşmintele lor: primii pentru ceremoniile de cult, ceilalţi când predau în facultăţi sau compar în faţa Tribunalului.

Între 1180 şi 1340, costumul Evului Mediu a prezentat cea mai mare frumuseţe, provenită din simplitatea formelor şi din adaptarea perfectă la corpul uman, precum şi la materialele folosite: stofe groase sau fine, care erau lăsate să formeze pliuri. Bărbaţii şi femeile sunt în acea vreme îmbrăcaţi aproape în acelaşi fel: direct pe piele, o cămaşă cu mâneci lungi, căzând până la glezne în cazul femeilor şi până la jumătatea pulpei piciorului în cazul bărbaţilor. Ea a fost făcută, la început, din stofă de lână (serj) şi va rămâne astfel în cazul oamenilor săraci şi al călugărilor. Dar, curând, folosirea pânzei, fină sau groasă, s-a răspândit şi, în secolul al XIV-lea, devine atât de frecventă, încât, în timpul domniei lui Carol al V-lea[35], un slujitor de la o fermă normandă poate lăsa la moartea sa un trusou format din treisprezece cămăşi. Oamenii îngrijiţi schimbă lenjeria la fiecare cincisprezece zile. Se poartă chiar cămăşi de mătase.

[35] Carol al V-lea cel Înţelept (1338-1380): rege al Franţei (1364-1380), fiul lui Ioan cel Bun; luptă împotriva englezilor, care la sfârşitul domniei sale mai stăpâneau doar câteva oraşe franceze (Bordeaux, Bayonne, Cherbourg, Calais, Brest); a stabilit majoratul regilor la vârsta de 13 ani.

Pe dedesubt, femeile care ţin la silueta lor – moda era cu sânii ridicaţi – se strâng cu un voal de muselină, care se încheie la spate şi care este un adevărat sutien. Când ele consideră că sunt prea plate, fixează în locurile importante pemiţe „în formă de fruct de portocal". Peste cămaşă, se pune *dubletul*, o vestă cusută şi matlasată, apoi *tunica*, o rochie lungă, evazată larg către poale. Pe deasupra, se îmbracă *surtucul* care se pretează la o mare varietate de forme, de lungimi şi de materiale. Uneori este un veşmânt tot atât de lung cât şi rochia, altădată o simplă jachetă, cu sau fără mâneci, îmblănită pentru iarnă, însă simplă (fără dublură) pentru perioada de vară, ornamentată sau nu cu pasmanterii, blănuri şi broderii. Unele sunt despicate în părţi, altele au mâneci detaşabile, în culori asortate sau contrastante. Moda îşi exersează fanteziile asupra mânecii, care o lasă uneori să se vadă pe cea a cămăşii; alteori, din contră, este foarte strâns ajustată până la încheietura mâinii, unde trebuia închisă cu o serie de butoni, sau chiar cusută de fiecare dată când veşmântul este îmbrăcat... Surtucuri uşor de spălat, asemănătoare şorţurilor şi fără mâneci, se puneau peste veşminte pentru a merge la masă: ele ţineau loc de şervete.

Câteodată, bustul şi pântecele erau strânse cu o vestă matlasată şi cusută în puncte: *bluza de corp* sau *corsetul*, aflat la originea veşmântului actual cu acelaşi nume

Centura putea fi brodată sau lucrată în aur. Dar cel mai adesea, aceasta este din piele tăbăcită. Se prind de ea cuţite, chei, unelte sau trusa de scris şi pungile cu bani. Şorţul nu a fost folosit decât la sfârşitul secolului al XIV-lea.

Îmbrăcămintea pentru ieşiri era, ca şi în zilele noastre, mantia cu sau, cel mai frecvent, fără mâneci, prevăzută sau nu cu o glugă, închisă la piept cu o agrafă, cu un simplu ac sau cu o bijuterie şlefuită. Forma mantiei medievale se păstrează în capa infirmierei şi a agentului de poliţie...

Pelerina din zilele noastre, după cum indică chiar numele său, este, de asemenea, de origine veche: era mantia, extrem de practică, a pelerinilor şi călătorilor. Mantaua de iarnă era, adeseori, căptuşită cu blană de iepure sau de veveriţă, sau cu alte blănuri mai preţioase. Împotriva ploii se purtau *apărătorile de apă*, impermeabile, din lână nedegresată. Pentru cal existau mantiile rotunde, *clopotele*, despicate în faţă şi în spate. Mantia putea fi brodată, ornamentată cu codiţe de blană dispuse de-a lungul marginii inferioare, sau plasate din loc în loc pe stofă. Buna-cuviinţă cerea să-ţi scoţi mantia când apari în faţa unui senior, şi acest semn de politeţe era datorat atât de femei cât şi de bărbaţi.

Picioarele şi gambele, când nu se mergea cu picioarele goale, erau acoperite cu *şosete* (termenul s-a păstrat în Haute-Bretagne pentru a desemna ciorapii). Ele erau tricotate sau cusute din stofă tăiată cu exactitate, în genul jambierelor noastre, şi prinse cu jartiere tricotate şi chiar brodate. Şosetele erau câteodată „tălpuite", ceea ce scutea de folosirea unui alt rând de încălţăminte, cel puţin pentru interior. În caz contrar, se purtau pantofi făcuţi adeseori din stofă sau din piele flexibilă şi, pe timpul iernii, şosete îmblănite. Când trebuiau să iasă, încălţau bocanci greoi şi rigizi, din piele de vacă, saboţi sau cizme, şi îşi completau, frecvent, ţinuta cu jambiere din piele tăbăcită sau ghetre.

În ceea ce priveşte coafura, femeile purtau plete lungi. Le împleteau în cozi, pe care nu ezitau să le îngroaşe cu postişe luate de la cadavre, spre marea indignare a predicatorilor. Aceste plete, mai cu seamă unduitoare, au fost ridicate în formă de coarne sau de cosiţe împletite deasupra urechilor, de fiecare parte a feţei, prinse strâns într-un fileu sau adunate într-un coc pe ceafă... Tinerele fete, mai puţin atunci când erau îmbrăcate în costum de sărbătoare, purtau părul liber (şi Sfânta Fecioară este adeseori repre-

zentată, în tablourile vechi, în această manieră, ca semn al virginităţii sale). Această coafură se păstrează încă în unele dintre regiunile Franţei, mai ales în Ouessant.

Bărbatul, care, în secolul al XIII-lea, se rădea complet pe faţă, ca şi în zilele noastre, îşi tăia părul deasupra grumazului şi îl ridica la margine în bucle. Bărbatul elegant îşi ondula părul cu drotul. Pentru a proteja părul sau a-i masca lipsa, se folosea o mică bonetă din trei bucăţi de stofă (păstrată sub forma căciuliţelor bebeluşilor până în zilele noastre). Femeile puneau o scufie strânsă pe cap, lăsând să li se vadă părul; dacă erau lipsite de cochetărie, bătrâne, văduve ori evlavioase, se îmbrobodeau cu o bucată mare de pânză albă care le cuprindea faţa, acoperind câteodată bărbia, ascunzând un gât care putea fi veştejit şi căzând apoi pe piept. Aceasta s-a păstrat în nenumărate variante, suple sau scrobite, într-un mare număr de costume monastice.

Deasupra bonetei sau a şalului se purta, ocazional, un voal (exclusiv pentru femei), o pălărie sau un capişon (pentru ambele sexe). Pălăria este din paie în timpul verii: conică sau plată, cu boruri largi, adaptată destinaţiei sale, şi anume aceea de a proteja împotriva soarelui. Pentru iarnă, aceasta este din fetru, în general în formă de clopot, având în vârful calotei o mică proeminenţă în formă de buton, asemănătoare cu sfoara care se înalţă în mijlocul beretelor basce din zilele noastre. Pentru sărbători, pălăria este adeseori înlocuită cu o coroană lucrată din argint sau flori, care este încă, în zilele noastre, acoperământul de cap pentru cei care se căsătoresc[36]. Bărbaţii eleganţi

---

[36] Această coroană era numită „pălărie de flori". Se făcea din violete, trandafiri, filimică... La Paris, meseria de pălărier de flori era o profesiune distinctă de oricare alta şi aducea venituri suficiente pentru a-l hrăni pe cel care o practica. O pălărie mică era o „tocă", de unde numele obiectului de evlavie care este o coroană mică de grâne, simbolizând rugăciunile care sunt asemenea florilor (n. a.).

purtau pălării cu pene de păun. În ceea ce priveşte *capişonul* din stofă de lână, adeseori dublat de o ţesătură, şi chiar cu mătase de o culoare strălucitoare, el a beneficiat timp de două secole, până la sfârşitul secolului al XV-lea, de o faimă durabilă şi de foarte mari variaţii ale formei. Costumele universitarilor din Europa (cu excepţia Franţei) au păstrat o mare varietate de exemplare. Femeile şi bărbaţii îşi descopereau capul pentru a saluta.

Veşmântul era completat de mănuşi, din stofă sau din piele tăbăcită, care au fost utilizate pe scară largă în Evul Mediu. Doamnele le brodau, seniorii le ofereau ca redevenţă feudală. A arunca mănuşa era o provocare, a oferi mănuşa proprie era un semn de donaţie. Vânătorii îşi purtau ulii sau şoimii pe pumnul acoperit cu o mănuşă groasă din piele tăbăcită. Ţăranii aveau mănuşi aspre cu un singur deget pentru a împleti mărăcinii ghimpaţi în garduri. Ca şi lucrătorii americani, zidarii purtau mănuşi de lucru; socotelile lor ne arată că foloseau duzini de astfel de mănuşi.

Costumul medieval, atât de bogat în conţinut, atât de practic şi în acelaşi timp atât de potrivit, putea fi foarte bogat, prin materialele folosite sau prin ornamentele sale. O cercetare în această privinţă a fost consacrată în primul rând veşmintelor sacerdotale sau costumelor de ceremonie ale prinţilor. Dar, la sfârşitul secolului al XIII-lea, burghezii rivalizau cu aceştia printr-o ruinătoare eleganţă pe care încercau s-o stăvilească legi având ca scop reducerea cheltuielilor. Se urmărea, de asemenea, ca atât femeile cinstite, cât şi „femeile zburdalnice" să fie obligate să aleagă ţinute fără pretenţii. Şi aceste legi au fost câteodată respectate.

V. Hrana

Oamenii Evului Mediu făceau din produsele locale baza alimentaţiei lor. Acest lucru a stat la baza creării în fiecare regiune a unor preparate şi obiceiuri culinare specifice, din care multe supravieţuiesc încă. Alimentaţia orăşenilor s-a diversificat, pe măsură ce pieţele urbane au fost aprovizionate de regiuni din ce în ce mai îndepărtate. Parizienii secolului al XIII-lea mâncau carne de vită din Normandia şi chiar din Savoia, peşti proaspeţi pescuiţi în Marea Mânecii, iar pe mesele îmbelşugate existau curmale, smochine uscate, lămâi şi portocale.

Baza alimentaţiei, pentru toate clasele societăţii, era constituită din pâine de grâu, de secară sau de orz, carne, de care se lipseau doar în cazul în care primeau canon, vin, iar în locul cartofului indispensabil nouă, pe vremea aceea necunoscut, din mazăre şi bob. În Limousin, Cévennes şi Corsica, castanele constituiau baza alimentaţiei pentru oameni şi animale.

Cărnurile sunt cele pe care le consumăm şi noi: de vacă, viţel, oaie, porc etc. Nu exista casă ţărănească fără cămara cu afumături şi care să nu sacrifice porci la începutul iernii. Obiceiul s-a păstrat întocmai până în zilele noastre.

Animalele pentru sacrificat, din cauza lipsei de fâneţe cultivate şi de furaje în cantitate suficientă, erau rareori grase. Totuşi, din secolul al XII-lea, vitele din Normandia au creat fâneţelor naturale din această regiune o celebritate meritată.

Vânătoarea era în acea vreme un mijloc de aprovizionare deloc neglijabil pentru populaţia rurală, nobili, ţărani şi braconieri. Alături de vânatul mic de care am amintit, erau căutaţi mistreţii şi cerbii.

În ceea ce priveşte creşterea animalelor domestice, să reţinem că iepurii erau mai puţin numeroşi decât în zilele noastre şi că, dimpotrivă, se creşteau în vederea consumu-

lui, în afară de găini, gâşte şi porumbei, lebede şi păuni, împodobiţi cu toate penele atunci când se serveau la masă.

Se pare că, în cazul celor bogaţi, alimentaţia era bazată aproape în exclusivitate pe carne şi că, în mediile mai modeste, se făcea abuz de slănină. Pentru „a digera" toată această carne, apare necesitatea de a folosi condimente, dintre care cele mai răspândite erau usturoiul şi muştarul. Astfel, morile aveau o pereche de pietre de moară pentru boabele de muştar la două perechi de pietre de moară pentru grâu. Se foloseau, de asemenea, din abundenţă, începând din epoca Cruciadelor, piperul, ghimbirul, scorţişoara şi alte „mirodenii" aduse din străinătate.

După iarnă, excesul de alimentaţie pe bază de carne aducea acele boli de primăvară, acele erupţii pe care le-au cunoscut toate generaţiile care au urmat până la noi. În aceste cazuri, se îngrijeau cu ceaiuri sau prin luare de sânge, dar Biserica a impus un remediu mai bun: regimul fără carne în postul Paştelui, pe care cea mai mare parte a mănăstirilor îl practicau, de altfel, tot timpul anului.

Peştele înlocuia atunci pe mese carnea. Atât castelele cât şi mănăstirile aveau heleştee proprii. Peştii de mare sau de apă dulce erau cei pe care îi mâncăm şi noi, plus unele specii de rechini cu spini, cărora noi le dispreţuim în prezent carnea tare, şi balenele care erau vânate în acea vreme în golful Gasconiei. Peştii erau vânduţi proaspeţi, săraţi, afumaţi sau uscaţi. Se consumau crustacee, scoici şi stridii.

Legumele erau reprezentate de bobul bogat în proteine şi de mazărea care se mânca cu slănină sau cu grăsime de balenă, de fasolea care se consuma verde sau uscată, de varza, prazul, guliile, ceapa, lăptucile, cresonul... În ceea ce priveşte fructele, aveau cireşe, căpşuni, piersici, zmeură, coacăze, smochine, moşmoane, migdale, alune, nuci, castane, prune, pere, mere, gutui şi, după Cruciade, caise şi pepene galben.

Maniera de a asorta felurile de mâncare nu era foarte diferită de a noastră. Ţăranul mânca supă de slănină şi varză pe care o gătea în oală. Bucătăriile de calitate alternau fripturile prăjite la frigare sau la grătar, rasolul, mâncărurile cu sos şi prăjelile. Se foloseau multe umpluturi, legate nu cu făină sau cu ou, ci cu miez de pâine înmuiat şi trecut prin strecurătoare, sosuri picante cu vin sau zeamă de aguridă. Se practica, în general, pregătirea alimentelor prin zdrobire acolo unde noi folosim tocarea. Se producea – şi fiecare bucătar avea din acest punct de vedere propriile reţete – un mare număr de condimente în care intrau scorţişoara, şofranul, piperul, ghimbirul sau alte mirodenii condimentate care erau păstrate gata pregătite pentru a fi folosite la diferite ocazii: pentru a completa aroma unei mâncări cu sos, pentru a potrivi o friptură sau pentru a da un gust picant obişnuitului şi fadului pireu de bob sau de mazăre. Bucătăria monastică şi-a pierdut strălucirea (de vreme ce mirodeniile au dobândit renumele de afrodisiace) şi avea în consecinţă o reputaţie bine stabilită de a fi insipidă. Tradiţia acestor „esenţe de sos" s-a păstrat până în zilele noastre în bucătăria franţuzească bună şi s-a menţinut în ţările anglo-saxone într-o asemenea măsură, încât este pe punctul de a face obiectul unei prelucrări industriale.

Stridiile erau mâncate crude sau fierte „în sos de vin şi arpagic", cum le pregătesc şi astăzi americanii.

Patiseria era încă simplă. Erau cunoscute clătitele, prăjiturile în formă de fagure şi rulourile cu frişcă, turta dulce, tartele cu fructe, cu cremă şi cu brânză, precum şi diverse sortimente de plăcintă. Se pregăteau creme şi tarte.

Existau gemuri de fructe, în loc de bomboane, şi drajeuri aromate cu ghimbir, al căror miez era format dintr-un sâmbure de pin sau de migdală, dulceţuri cu miere şi marmeladă de struguri...

Se beau diferite feluri de rachiu de drojdie îndoit cu apă, bere – în vestul Franţei, mai târziu, cidru şi rachiu de pere, care erau prea puţin apreciate –, însă pretutindeni, vin pentru că era necesar cultului religios pentru împărtăşanie. Acesta se importa, dar se făceau eforturi deosebite pentru a-l obţine în ţară, chiar şi acolo unde nu existau deloc condiţii favorabile. Se plantau bolţi de viţă de vie, se îmbunătăţea procesul de fabricaţie. Dacă vinul normand avea reputaţia unei proaste calităţi, în alte părţi cistercienii au amenajat podgorii de calitate, împrejmuite. În sfârşit, din secolul al XII-lea se distila rachiul din cereale; în secolul al XIV-lea se obţinea rachiul din fructe.

În ceea ce priveşte listele de bucate, ne sunt cunoscute cele ale splendidelor petreceri de la curţile senioriale, cu ocazia sărbătorilor. Ne vom mărgini însă aici la prezentarea meselor zilnice obişnuite, mai sugestive. În Normandia, oamenii care munceau, în 1312, pentru abaţia din Montebourg primeau într-o zi, ca hrană pentru o persoană, următoarele alimente: o pâine, mazăre pentru ciorbă, trei ouă şi o bucată de brânză, sau şase ouă fără brânză, şi băutura pe care le-o dădeau călugării „atât cât aveau şi le făcea plăcere"; în postul Paştelui li se dădeau trei heringi şi nuci.

În 1268, o familie a încheiat o înţelegere viageră cu călugării de la Beaumont-le-Roger. Ei lăsau mica lor proprietate călugărilor, cu obligaţia pentru aceştia de a se îngriji de necesităţile lor cât timp mai aveau de trăit. Înţelegerea s-a realizat cu următoarele clauze: mănăstirea le furniza în fiecare zi câte o pâine „mănăstirească", două pâini „intermediare", un galon (patru litri?) cu cidru, cu bere sau cu orice fel de băutură pe care o aveau călugării, o farfurie cu carne de trei ori pe săptămână şi, în celelalte zile, şase ouă, în postul Paştelui, patru heringi. (La acestea de adăugau, în fiecare lună, un oboroc de lemne şi 30 de sous pe an – aproximativ 1 000 de franci în monedă actuală – pentru îmbrăcăminte.)

La începutul secolului al XIV-lea, marinarii angajaţi în serviciul regelui primesc pentru masa zilnică: pâine, bob şi mazăre; ca băutură primesc doar apă. Dar soldele lor (40 de sous pe lună) sunt calculate de aşa manieră încât să le permită să-şi cumpere singuri vin şi carne, o cheltuială care lunar este evaluată la cinci sous.

Se mânca, aşa cum se procedează încă în unele aşezări rurale, folosindu-se linguri, străchini şi cuţite (şi adeseori raportul era de un cuţit pentru două persoane), dar fără farfurii, fără furculiţe, fără şervete şi, cu excepţia zilelor de sărbătoare sau a caselor bogate, fără feţe de masă. În secolul al XIV-lea, folosirea lenjeriei de masă se răspândeşte, de altfel, din ce în ce mai mult. Feţele de masă, atunci când se puneau, depăşeau cu mult marginile meselor înguste şi cădeau adesea până la pământ. Comesenii le foloseau pentru a-şi şterge degetele, astfel că, la mesele de gală, erau schimbate după felurile principale.

Înainte de masă, oamenii îşi spălau mâinile la fântână. În mănăstiri, abatele, din politeţe, vărsa el însuşi apă pe degetele oaspeţilor săi. În casele seniorilor, acest serviciu era îndeplinit de către scutieri, după ce „sunau din corn pentru spălarea cu apă", acţiune care era modul lor de a anunţa servirea mesei. Când voiau să facă uz de rafinament, se folosea apă parfumată (infuzii cu petale de trandafiri, de mentă sau de verbină...).

Apoi supa era „vărsată" în străchini. (*Supa* era bucata de pâine destinată să fie îmbibată cu ciorbă sau cu vin). Se servea cu o lingură. Carnea, tăiată în bucăţi, era servită pe platouri de lemn, pe bucăţi mari de pâine care se îmbibau cu sos, şi se mâncau, şi una, şi alta, în acelaşi timp, repede, urmând un obicei care nu s-a pierdut încă. La mesele de gală, se neglija consumarea acestor bucăţi de pâine care erau adunate în coşuri şi împărţite săracilor.

La mesele seniorilor, existau scutieri însărcinaţi să umple treptat platourile de lemn ale stăpânilor lor. De altfel, fiecare, atunci când îi venea rândul, băga mâna în farfurie şi era recomandat să facă acest lucru cu delicateţe şi să nu îşi înmoaie în sos decât vârfurile degetelor.

La sfârşitul mesei se servea vinul, ceea ce a rămas un obicei al englezilor.

Capitolul II

RITMUL TIMPULUI

I. Ziua

În Evul Mediu ziua începea, pentru clerici, la miezul nopţii; pentru „oamenii de la ţară“, o dată cu răsăritul. Ea era reglată în ansamblul său de soare, iar în detaliu, cel puţin în oraşele şi în târgurile în care existau mănăstiri sau colegii, de dangătele clopotelor bisericii. La miezul nopţii se băteau de utrenie (atunci când moş Ene nu venise); la ora trei, pentru partea a doua a slujbei (Laudele); la ora şase, pentru Prima, cea dintâi dintre slujbele canonice care urma, eventual, după slujbele private; la ora nouă, pentru Terţa, care urma după liturghia principală; la prânz, pentru Sexta; la orele 15, pentru Nona; la orele 18, pentru Vecernie; la orele 21, pentru ultima slujbă a zilei. Acest orar a rămas acelaşi pentru mai multe ordine călugăreşti, în special pentru benedictini şi trapişti[40]. De reţinut, totodată, că unele congregaţii şi canonicate, neţinând deloc slujbele de noapte, comprimau recitarea rugăciunilor nocturne seara sau dimineaţa.

Oricum ar fi stat lucrurile, orele canonice rămâneau principala diviziune a timpului, cea la care se făceau în mod constant referiri: se spunea *în jurul orei Primei, după Vecernie, înaintea Terţei*... Chiar această diviziune era mai mult sau mai puţin elastică, în funcţie de anotimp, căci avea în vedere mai puţin împărţirea unei zile de douăzeci

---

[40] Notre-Dame-de-la-Trappe, mănăstire cisterciană fondată în 1140 la Soligny; călugării au primit denumirea de „trapişti“ abia în secolul al XVII-lea, după reforma abatelui Armand de Rancé.

şi patru de ore în secţiuni, cât mai ales împărţirea zilei şi a nopţii[41]. Iar ordinele călugăreşti aveau orarul de vară diferit de cel de iarnă.

Orologiile nu erau cu desăvârşire necunoscute (Carol cel Mare însuşi avea o clepsidră cu apă), însă erau încă foarte rare şi abia începând din secolul al XIV-lea primăriile s-au împodobit cu figuri alegorice de metal sau de lemn care băteau clopotul anunţând orele[42]. Atunci s-au construit chiar şi orologii astronomice[43]. Când trebuia să se măsoare timpul, se recurgea la mijloace diverse: clepsidrele cu nisip (încă folosite în bucătării pentru pregătirea ouălor fierte moi), lumânările de seu (noaptea se împărţea în trei lumânări; acest procedeu se păstrează încă în zilele noastre pentru a limita durata licitaţiilor la adjudecările în faţa notarului, însă lumânările au dimensiuni foarte mici, pentru ca „flacăra" să dureze doar câteva minute), durata unor rugăciuni (o *Psaltire,* un *Psalm,* un *Tatăl Nostru...*).

Omul Evului Mediu, cel puţin călugării şi locuitorii aşezărilor mari, se trezea foarte devreme, la sunetul clopote-

---

[41] Până în secolul al XIV-lea, Europa a trăit cu un dublu sistem de ore: ore temporale şi ore canonice (canoniale). În aproape toate ţările din Europa, ziua era împărţită în de două ori 12 ore (de la răsărit la asfinţitul soarelui şi de la asfinţit la răsăritul următor, aşadar durata unei ore din zi era diferită de cea a unei ore din noapte. Orele canoniale reglau viaţa monastică şi erau în număr de şapte, aşadar clopotul suna de şapte ori în 24 de ore.

[42] Inventate la sfârşitul secolului al XIII-lea, orologiile mecanice sunt instalate în turnurile primăriilor şi ale catedralelor, în 1300 la Paris, apoi la Milano (1309), Londra (1325), Padova (1344), Genova şi Strasbourg (1354), Bologna (1356) etc. În secolul al XV-lea sunt inventate orologiile mecanice de uz personal.

[43] Într-o miniatură a unui manuscris englez (1320) este reprezentat grafic, pentru prima oară, un orologiu astronomic, prezentat de inventatorul său, Richard Wallingford, abatele de la Saint-Albans.

lor: de regulă, înainte de a se face lumină, pentru ca, o dată făcută toaleta şi spuse rugăciunile, să-şi poată începe, la revărsatul zorilor, ziua de lucru. Întreaga Franţă medievală a păstrat aceste obiceiuri.

Chiar şi leneşii erau relativ matinali, pentru că avem informaţii că studenţii care doreau să prelungească plăcerea şederii în pat se înscriau de preferinţă la cursul de drept canonic, care avea loc la începutul Terţei, adică la ora nouă dimineaţa.

De îndată ce se trezea, omul îşi făcea, potrivit informaţiilor lui Philippe de Novara, de trei ori semnul crucii, spre slava Sfintei Treimi, şi apoi spunea o rugăciune. Un burghez din Paris, care a realizat către sfârşitul secolului al XIV-lea un tratat de morală şi economie domestică destinat tinerei sale soţii, a redactat pentru ea textul a patru rugăciuni matinale, ce trebuiau recitate „la Utrenie, sau când vă treziţi dimineaţa, sau şi într-un moment şi în celălalt, sculându-vă şi îmbrăcându-vă, şi după ce vă îmbrăcaţi este bine să faceţi acest lucru pe nemâncate şi înainte de a vă satisface orice altă necesitate". Două dintre aceste rugăciuni erau adresate lui Dumnezeu şi două Sfintei Fecioare. Iată textul primei rugăciuni: „Prin blânda ta îngăduinţă, gândul meu se îndreaptă către sfânta ta dreptate şi bunăvoinţa ta, bunule Domn, Dumnezeu atotputernic şi Tată veşnic, care mi-ai îngăduit să ajung până la începutul acestei zile prin sfânta ta putere; apără-mă de orice primejdie, astfel încât să nu pot cădea în nici un păcat de moarte."

Apoi îşi îmbrăca veşmintele, în următoarea ordine, potrivit informaţiilor unui autor din perioada respectivă: „De dimineaţă, când vreţi să vă spălaţi, mai înainte îmbrăcaţi-vă cămaşa, puneţi-vă nădragii, îmbrăcaţi-vă pieptarul sau vesta, împopoţonaţi-vă cu capişonul, puneţi-vă

şosetele, încălţaţi-vă pantofii, apoi îmbrăcaţi-vă cu celelalte veşminte şi încingeţi-vă cu cureaua (centura), şi spălaţi-vă mâinile, degetele, unghiile şi faţa".

Aşa cum se proceda încă recent în multe unghere retrase de la ţară, nu se făcea toaleta decât după ce se puneau veşmintele, şi, în acest caz, ea se limita la curăţarea acelor părţi ale corpului care rămâneau descoperite, adică faţa şi mâinile. Aceasta se întâmpla din aceleaşi motive care au contribuit la perpetuarea obiceiului respectiv: mai multe persoane împărţeau aceeaşi cameră şi nu aveau deloc săli de baie individuale.

Nu dorim să spunem că oamenii din acea perioadă erau incapabili să-şi facă o toaletă mai amplă; aceasta se făcea cu bustul descoperit, într-o căldare cu apă. Populaţia din oraşe şi lumea castelelor cunoşteau chiar şi plăcerile unei băi, plăcere pe care mănăstirile o rezervau doar celor bolnavi şi convalescenţilor şi de la care se abţineau timp de trei zile după o luare de sânge. Această destindere se practica în putini de lemn care se foloseau, de asemenea, pentru spălarea rufelor cu leşie. Fundul acestora se acoperea cu rufărie pentru a împiedica rănirea pielii cu eventualele aşchii. Unele persoane, în lipsa unor instalaţii adecvate, făceau băi de aburi urmând un procedeu care aminteşte de *sauna* finlandeză: ţiglele sau pietrele erau încălzite la un foc puternic; o dată încinse, acestea erau puse pe fundul unei putini acoperite cu un fund de lemn prevăzut cu mai multe găuri şi stropite cu apă. Pacientul, acoperit cu mai multe cearşafuri pentru a evita arsurile, se aşeza atunci în putină şi rămânea acolo până transpira suficient.

Aceste băi la domiciliu se făceau fie dimineaţa, fie la întoarcerea dintr-o întreprindere obositoare sau în timpul căreia se murdăreau (călătorie, vânătoare, turnir...).

Cei mai săraci se mulţumeau să meargă la băile de abur[44], despre care ştim că la Paris erau în 1292 mai mult de 26. Acestea erau deschise pe toată durata zilei, mai puţin în zilele de duminică sau de sărbătoare. După ce apa era încălzită, cei care se ocupau de băile de abur îşi trimiteau crainicii în oraş pentru a anunţa că acestea erau pregătite. Li s-a interzis însă să-şi trimită crainicii înainte de răsăritul soarelui, deoarece aceia care se grăbeau în timpul nopţii să vină la baia publică riscau să cadă în mâinile hoţilor.

La toaleta obişnuită se adăuga preocuparea pentru eleganţă: epilarea, folosirea unguentelor şi a parfumurilor, vopsirea părului. Suntem pe larg informaţi despre reţetele de frumuseţe din secolele XIII-XIV, dintre care unele figurează încă în manualele de farmacie.

Cea mai mare parte a oamenilor nu se îndrepta dimineaţa spre băile de abur, dar mulţi, la curţile senioriale, în oraşe şi în sate, îşi începeau dimineaţa cu rugăciuni la biserică şi cu participarea la liturghie.

Cunoaştem faptul că un bărbat de o cucernicie deosebită precum Sfântul Ludovic nu se mulţumea să participe la o singură liturghie: el asculta două în fiecare zi, dintre care una, cu voce gravă, era pentru cei morţi, iar cealaltă, cântată, era consacrată zilei respective. Cu siguranţă îi plăceau slujbele liturgice până la exces şi, în zilele de sărbătoare, dubla numărul acestora, ajungând să-şi plictisească anturajul, cum recunoaşte unul dintre biografii săi, cleric totuşi.

---

[44] În 1268, magistratul de Paris, Etienne Boileau, citează în statutele profesiunilor, între altele, pe proprietarii băilor publice, care erau autorizaţi să ceară două preţuri de intrare: 2 denieri pentru o baie de aburi şi 4 pentru o baie caldă la cadă. Câteva rânduri adăugate mai târziu sugerează că autorităţile încurajau igiena, dar se opuneau caracterului mixt al băilor; condamnarea dezordinilor crescânde a dus la apariţia dificultăţilor financiare, determinând închiderea treptată a acestora în secolul al XIV-lea.

De aceea nu suntem surprinşi să-l găsim pe acelaşi Sfânt Ludovic schiţând un program de viaţă pentru fiica sa şi consemnând în el prezenţa zilnică la liturghie. Dar un Joinville, care era un bun creştin obişnuit, proceda în acelaşi fel şi prezenta acest lucru ca fiind o practică obişnuită. La fel făcea şi Philippe de Novara. Cavalerul de La Tour-Landry, care scria către sfârşitul secolului al XIV-lea pentru fiicele sale, şi Economul Parisului se referă la acesta ca la un obicei neschimbat, atât de puternic înrădăcinat în moravuri, încât nu mai reprezenta nici măcar un semn de cucernicie. „Spuneţi-vă rugăciunile din toată inima şi fără să vă gândiţi la altceva“, recomanda cavalerul, „şi aveţi grijă să nu dejunaţi înainte de a le spune... După aceea, aveţi grijă să ascultaţi *toate* slujbele pe care le puteţi asculta“, întotdeauna pe nemâncate. El citează cu repulsie exemplul condamnabil al unei domnişoare atât de desfrânate „încât îndată ce ascultase o slujbă scurtă şi spusese două sau trei rugăciuni «Tatăl Nostru», ea mergea în garderoba ei şi acolo mânca supa şi spunea că avea dureri de cap dacă postea“.

Economul Parisului tratează problema „plăcerilor trupeşti“: „zace până târziu dimineaţa şi, în zori, când tot omul se simte foarte bine în patul său şi bătaia clopotelor anunţă slujba, se întoarce fără să-i pese pe cealaltă parte pentru a-şi continua somnul“. El povesteşte printre altele situaţia unui burghez care, pe lângă căsătoria legitimă, avea o legătură cu o fată săracă, torcătoare la vârtelniţă, căreia îi consacra din când în când câte o noapte.

Întâmplător, este menţionat faptul că, după ce cobora din patul amantei sale, acesta mergea la slujbă, „aşa cum făcea de obicei“. Acest obicei evlavios se asocia, deci, cu o viaţă destul de lipsită de credinţă.

Tânăra femeie care mergea la biserică trebuia să fie însoţită de o „femeie virtuoasă". Ea mergea „cu capul drept, privirea îndreptată către pământ şi văzând în faţă până la o distanţă de patru stânjeni", fără a privi nici la stânga, nici la dreapta, fără „a râde sau a se opri pentru a vorbi cuiva pe stradă".

La biserică, îi recomandă autorul, „alegeţi un loc retras şi singuratic, în faţa unui altar sau a unei icoane frumoase, şi acolo luaţi loc şi opriţi-vă fără a mai merge încoace şi încolo... ţineţi capul drept, ţineţi, de asemenea, privirea îndreptată tot timpul către cartea de rugăciuni sau către icoană, fără a privi bărbat sau femeie, pictură sau altceva, fără ipocrizie sau făţărnicie, ţineţi inima îndreptată către cer şi slăviţi din tot sufletul" cu un sentiment de nobilă cucernicie, căci „cel mai important şi mai sfânt lucru este acela de a mulţumi şi a aduce slavă lui Dumnezeu în loc de a-i cere ceva". „Procedând în acest fel, ascultaţi slujba în fiecare zi şi spovediţi-vă deseori... la bunii preoţi bătrâni, înţelepţi şi prevăzători. Şi dacă faceţi toate acestea şi perseveraţi, veţi avea parte de o bună reputaţie şi de tot binele." Sfaturi de bună comportare, puţin cam austeră, dar de o mare demnitate şi de dreaptă cucernicie.

La întoarcerea de la mănăstire, de la biserica parohială sau – în cazul unui senior foarte înstărit – de la capela privată, se servea masa de dimineaţă. Aceasta se întâmpla în jurul orei şase dimineaţa. Se mânca din nou în jurul orei nouă, obicei menţinut încă de unii dintre contemporanii noştri, muncitori şi mai ales ţărani, care au păstrat pentru sculare un orar asemănător cu cel al strămoşilor lor.

În acel moment începea ziua de muncă, care diferea la nesfârşit în funcţie de condiţie, avere, sex, habitat rural sau urban.

Un rege ca Sfântul Ludovic, sau un senior foarte important, cum era în timpul domniei sale contele de Poitiers, acorda audienţe numeroşilor solicitanţi veniţi să-i prezinte o problemă. Seniorii de la Curte participau la primiri şi efectuau o selecţie: acest lucru se află la originea unei instituţii, şi anume aceea a raportorilor de pe lângă Consiliul de Stat.

În oraş, meşteşugarul-negustor îşi deschide prăvălia şi munceşte alături de lucrătorii sau ucenicii săi în aşteptarea unui client, în timp ce soţia sa face curăţenie în casă, merge să cumpere provizii sau îşi ajută soţul, iar copiii, cu abecedarul atârnat de centură, pleacă la şcoală.

În centrele industriale, cum ar fi oraşele flamande, în care din secolul al XII-lea apar capitalismul, diviziunea muncii şi toate caracteristicile fundamentale ale vieţii economice moderne, lucrătorii şi meşteşugarii artizani se grăbesc către locul de muncă.

În Piaţa Grève din Paris îşi dau întâlnire cei care caută de lucru ca zilieri şi sunt angajaţi ca docheri, comisionari şi ajutoare. (Portul se află în josul pieţei.) Îndată ce găsesc de lucru, ei merg acolo fără prea mult zel şi nu ezită să întrerupă ziua de muncă cu popasuri la cârciumă, în faţa unui pahar cu vin.

Medicul pleacă la consultaţii, îmbrăcat cu veşmântul său lung de culoare violetă şi înmănuşat cu roşu; oamenii legii merg la audierea care începe la ora Primei; profesorii, încotoşmănaţi în mantiile lor îmblănite, îşi încep „lecturile". În casele burgheze, stăpâna casei stabileşte ce trebuie să se facă şi supraveghează măturarea sălii şi a odăilor, scuturând cum se cuvine covoarele şi pernele care acoperă băncile, făcând să strălucească mobilele ceruite, obiectele de aramă şi cele din fier forjat.

Străzile înguste sunt pline de lume. Atelajele, caii şi măgarii încărcaţi cu samare aduc la piaţă peşte, legume, unt şi ouă. Micii meşteşugari, prea săraci pentru a avea propriul lor atelier, merg cu trusa de unelte în spate, strigând pentru a atrage clientela; astfel procedează cei care adună vechituri, lumânărarul care toarnă pe loc grăsimea, seul pus deoparte de gospodine, pentru a face lumânări; negustorul de rulouri cu cremă care trage la sorţi, cu o roată, numărul de prăjituri pe care clientul le va lua cu sine...

Negustorii trimit pe străzi servitori care le strigă cu glas tare marfa. Chelnerii din cârciumi urmăresc clienţii cu o stacană plină cu vin şi cu o cupă şi oferă trecătorului o degustare gratuită, apoi îi abat din drum către prăvălie... Strigătele publicitare se întretaie.

Chiar şi în cele mai mici oraşe există animaţie: femeile care vin să ia apă de la fântână şi rămân pentru a sta de vorbă, cu mâinile în şolduri; negustorii care, dincolo de fereastra deschisă, interpelează trecătorii; o persoană care face o chetă; servitoarele care merg la spălătorie sau la piaţă; toţi se opresc pentru a flecări cu o călugăriţă care este câteodată un suflet sfânt, dar mai adesea o pioasă cumătră care centralizează şi redistribuie toate zvonurile... Şi peste tot acest tumult profan, din când în când, câte un dangăt de clopote.

Toate acestea nu sunt chiar foarte îndepărtate de noi: cine a trăit într-un mic orăşel francez, i-a văzut trecând pe cel care adună zdrenţe, pe cel care repară porţelanuri, pe negustorul de coşuri; cine nu l-a văzut lucrând în dugheana lui pe cizmar, cine nu a făcut cumpărături în micul magazin de legume şi coloniale (la micul negustor din Evul Mediu), cine nu a văzut bătrânii încălzindu-se la soare şi stând la taclale, femeile flecărind o veşnicie la

spălătorie? Cine nu a auzit clopotele din turnul primăriei sau din clopotniţele bisericilor punctând timpul? Toate acestea nu s-au schimbat deloc din secolul al XIII-lea până către anul 1950.

La ţară, muncile câmpului, care nici ele nu s-au schimbat deloc şi în cazul cărora utilajele au rămas uneori aceleaşi, îşi reluau de la răsăritul soarelui cursul lor veşnic.

Către ora douăsprezece avea loc masa de prânz. Ea era urmată de o scurtă perioadă de odihnă. Era ora la care meşteşugarul, aşezat în faţa porţii sale, făcea glume cu vecinii săi; ora la care, la Curţi, veneau menestrelii pentru a distra societatea şi la care tinerii burghezi se amuzau asistând la jocurile pensionarilor. „Într-o zi frumoasă şi senină“, povesteşte Economul nostru din secolul al XIV-lea, „(câţiva burghezi) erau adunaţi, după masa de prânz, pentru a bea împreună.“ Ei au avut ideea de a merge să-şi surprindă soţiile şi le-au găsit „unele stând la taclale, altele jucând dame, «bâza», de-a prinselea, altele jucând cărţi şi alte jocuri zburdalnice împreună cu vecinele lor, jucând «câte trei cărţi la culoare» şi altele asemănătoare. Dar cea mai virtuoasă dintre toate, „în interiorul şi în fundul casei sale, într-o cameră mare departe de stradă, avea alături de ea câteva torcătoare. Şi acolo, singură, aşezată deoparte şi la oarecare depărtare de lucrătoarele sale, îşi ţinea cartea cu smerenie şi cu voce aleasă (cu capul plecat) spunea rugăciuni cu multă umilinţă... Nu exista nimeni şi nimic care să o facă să danseze sau să cânte, cu excepţia zilei în care primea scrisori (de la soţul său) sau în care îl vedea întorcându-se.“

În castele, unii plecau la vânătoare, alţii se grăbeau să joace o partidă de table şi de şah. Duminica, oamenii mai în vârstă şi tinerii din toate oraşele şi satele jucau zaruri, *paume*, popice, jocuri cu mingea, cu bilele (care era un precursor al crochetului), cu discul, *soule*, un joc dur cu mingea căruia i se adăuga o alergare pe un teren cu obstacole.

Sfântul Ludovic îşi îngăduia o scurtă perioadă de siestă, apoi recita slujba pentru morţi împreună cu capelanul său, înainte de a se cânta slujba de Vecernie. După masa de seară, îşi chema copiii, le istorisea povestiri istorice sau educative şi îi învăţa să cânte rugăciunile Sfintei Fecioare; înainte de culcare îşi spunea rugăciunile de seară împreună cu capelanul său.

O dată cu lăsarea serii lucrul înceta pretutindeni. Cu câteva rare excepţii, breslele, acolo unde erau organizate, interziceau cu severitate membrilor lor orice activitate în timpul nopţii, deoarece se temeau de pericolul unor incendii, de defectele datorate luminii insuficiente şi, de asemenea, de o concurenţă necinstită bazată pe exploatarea inumană a lucrătorilor.

Într-adevăr, iluminatul era costisitor sau slab. Cei bogaţi aveau lumânări frumoase din ceară, ceilalţi se mulţumeau cu lumânările din seu. În sudul Franţei se mai folosea încă acelaşi opaiţ ca şi în Antichitate; în alte părţi, se fabricau torţe cu răşină (ţăranii din Cornouaille au păstrat această tradiţie până aproape cu un secol în urmă). La ţară sau la oraş, se mulţumeau câteodată cu flăcările mişcătoare ale vetrei. Femeile torceau, bărbaţii jupuiau nuieluşe, dărăceau cânepa, împleteau coşuri, ciopleau linguri din lemn cu cuţitul, flecărind în tot acest timp. În castele, îşi petreceau serile de iarnă în sala mare. Un roman din secolul al XIII-lea ne arată un conte îmbrăcat în haine de interior, aşezat în faţa focului şi ţinând capul în poala unei domnişoare de companie, pentru ca aceasta să-l poată scărpina mai uşor pe spate; acestea se petreceau în prezenţa contesei, care nu găsea nimic de spus, şi a copiilor, care se amuzau.

În oraş, studenţii se adunau în camerele lor, pentru a pălăvrăgi sau pentru a juca diverse jocuri, miza constând

în coşuri cu rulouri de patiserie. Când vremea era frumoasă, se plimbau de-a lungul fluviului, însă, în timp ce profesorii lor îi sfătuiau să meargă singuri, cu paşi rari, gândindu-se la lecţiile din ziua respectivă şi pregătindu-se pentru cele din ziua următoare, ei formau grupuri zgomotoase care, după câteva opriri prin cârciumi, se încăierau, scoteau săbiile din teci, se luau la harţă cu reprezentanţii forţei publice sau mergeau să joace burghezilor farse care depăşeau câteodată gluma nevinovată.

În ceea ce priveşte persoanele cucernice, Economul Parisului le stabilea următorul program de seară: „Renunţaţi la băutură sau la mâncare, noaptea sau la Vecernie, sau limitaţi-vă la foarte puţin, lăsaţi deoparte toate gândurile pământeşti şi mondene, aşezaţi-vă şi staţi, mergând şi întorcându-vă, într-un loc tainic, singuratic şi îndepărtat de oameni şi nu vă gândiţi la nimic, în afară de faptul că în dimineaţa următoare veţi asculta liturghia şi, după aceasta, daţi socoteală confesorului vostru de toate păcatele."

Acest răstimp dinainte de culcare se prelungea puţin, cu excepţia serii de 24 decembrie sau a nopţii Morţilor. Curând după aceea în oraşe suna stingerea şi toate gospodinele, după ce păstrau puţin jăratic pe care îl îngropau sub cenuşă, stingeau buştenii stropindu-i cu apă sau aşezându-i, izolaţi, în fundul şemineului. Pericolul de incendiu era una dintre cele mai grave primejdii care putea ameninţa oraşele în Evul Mediu, excesiv de înghesuite şi construite, în cea mai mare parte, din lemn şi vălătuci. În casele mari, stăpâna cerea socoteală servitorilor însărcinaţi cu această misiune a stingerii focurilor.

Apoi, fiecare îşi lua lumânarea şi mergea la culcare. Unii îşi făceau toaleta şi îşi spălau în special picioarele. Îşi scoteau veşmintele în următoarea ordine: „În cazul în care

trebuie să vă agăţaţi veşmintele de o prăjină. (Aceste prăjini orizontale serveau drept cuiere şi ţineau hainele departe de podea şi de pericolul de a fi deteriorate, fie de şobolani sau de şoareci, fie de animalele domestice, pisici şi câini, care împărţeau camera cu stăpânii lor.) De reţinut: mantia, vesta şi tunica, pelerinele de călătorie şi vestele cu mâneci, tunicile îmblănite şi veşmintele din postav pentru iarnă sau vară. Cămaşa să v-o aşezaţi la căpătâiul patului (în spatele sulului de căpătâi), nădragii dedesubtul patului împreună cu centura."

Oamenii Evului Mediu se culcau dezbrăcaţi, acoperindu-şi cel mult capul cu o bonetă sau cu o stofă subţire. Moda cămăşii de noapte a apărut în mediul eclezi-astic, din motive de decenţă: statutele spitalului Hô-tel-Dieu prevedeau ca monahii să se culce îmbrăcaţi cu cămaşa şi pantalonii, iar călugăriţele în cămaşă. Cistercienii dormeau complet îmbrăcaţi, scoţându-şi numai mantia.

Totuşi, în timp ce monahul avea dreptul la o saltea de paie individuală, laicii dormeau mai mulţi în acelaşi pat. Numai pudoarea explică de ce nu-şi scoteau cămăşile decât o dată culcaţi între cearceafuri şi de ce le ţineau la îndemână pentru a le putea îmbrăca dimineaţa înainte de a ieşi din pat. Recent încă, în acele sate în care, în lipsa camerelor particulare, toţi membrii unei familii dormeau în aceeaşi cameră, ei nu isprăveau să-şi scoată veşmintele decât după ce se culcau, după moda Evului Mediu.

O dată culcat, fiecare îşi stingea lumânarea. Economul nostru ne spune că servitorii, neglijenţi cu focul, aveau primejdiosul obicei de a înăbuşi flacăra lumânării aruncând asupra ei, în zbor, una dintre hainele pe care le scoteau, în loc să sufle în ea, aşa cum trebuia, înainte de a se întinde în pat.

În sfârşit, adormeau. „Dacă vă treziţi noaptea aşteptând să sune de Utrenie“, recomandă Economul tinerei sale soţii, „atunci lăudaţi şi proslăviţi pe Domnul Nostru înainte de a adormi din nou.“ Cavalerul de La Tour-Landry recomanda fiicelor sale ca „de fiecare dată când se trezeau, să se roage pentru cei morţi care se roagă pentru voi, să se roage Sfintei Fecioare Maria“ şi să „implore ajutorul sfinţilor şi sfintelor“.

Însă nu toţi petreceau noaptea cu aceeaşi sfinţenie. Băile de aburi, în special, din ce în ce mai rău famate, adăposteau desfrâul.

Şi, în timp ce toată lumea dormea, călugării se sculau o dată sau de două ori pentru a cânta slujba de Utrenie şi Laudele, în vreme ce, în turnurile castelelor, pe fortificaţiile din jurul oraşelor şi chiar pe străzi, pândarii erau în alertă. Ei vegheau la liniştea pământească a oraşului, în vreme ce călugării întindeau asupra lui o pavăză spirituală. Cunoaştem faptul că Filip August, prins pe mare de o furtună, a spus: „Dacă putem rezista până la Utrenie, suntem salvaţi, căci călugării încep atunci slujba şi se roagă pentru noi în rugăciunile lor.“

II. Anul

Calendarul medieval este cel al sărbătorilor bisericeşti. Nu se spunea: *20 iulie*, ci *două zile înainte de Sfânta Magdalena*, nici *11 noiembrie*, ci *Sfântul Martin*. Duminicile sunt desemnate cu primele cuvinte ale rugăciunii cu care se începe liturghia. Se vorbea până încă de curând de duminica de *Quasimodo*[45].

---

[45] Prima duminică (a opta zi) după Paşte, duminica Tomii, numită mai întâi *octava Paschae* sau *Pascha clausum*, apoi duminica *in albis* (noii botezaţi erau îmbrăcaţi cu tunici albe).

Anul începe la Crăciun, mai puţin anul liturgic al cărui ciclu de sărbători începe cu perioada de pregătire a Crăciunului. În ceea ce priveşte anul civil, fiecare are propriul obicei: notarii de la Curtea Franţei şi cei din Ţările de Jos schimbă anul la Paşte, dar cum această sărbătoare este mobilă, unii ani au treisprezece luni, alţii unsprezece, şi cutare zi din martie sau din aprilie poate purta, la un interval de douăsprezece luni, aceeaşi dată ca şi predecesoarea sa cu acelaşi nume. În alte părţi, există obiceiuri diferite: la Figeac anul începe la 1 martie, dar în general sudul Franţei şi multe alte regiuni (Beauvais, Reims, Montdidier, Lorraine, Köln, Anglia şi Scoţia) se alătură stilului care începe anul la sărbătoarea Bunei-Vestiri (25 martie), în timp ce vestul Franţei (Anjou, Vendômois, Normandia, Soissons) şi Dauphiné, precum şi mai multe principate spaniole, adoptă stilul potrivit căruia anul începe la 25 decembrie.

Dar indiferent de ce gândesc cancelariile, pentru popor, noul an începe în perioada Crăciunului şi a Bobotezei. La ţară, muncile de toamnă şi semănatul grâului de iarnă sunt terminate. Lucrările sunt încheiate, recolta pusă la adăpost, slănina în cămară. Gerurile mari se apropie. E bine să te refugiezi lângă foc şi să-ţi petreci timpul reparând diferite lucruri sau odihnindu-te, cu mâinile pe genunchi, în faţa vetrei, în vreme ce copiii se bat cu bulgări de zăpadă sau alunecă pe gheaţă. În oraş, băcanii pisează mirodeniile cu care se vor asezona felurile de mâncare pentru Crăciun şi al căror parfum înmiresmează străzile.

Zilele s-au micşorat, însă de la cea consacrată Sfântului Lucius (13 decembrie) ziua creştea cu saltul unui purice: în pragul iernii, făgăduiala verii. (Proverbul a încetat să mai fie exact după ce reforma gregoriană din 1581 a decalat cu zece zile solstiţiul de iarnă.)

În această perioadă de odihnă, de relaxare şi speranţă soseşte Crăciunul, cea mai veselă dintre toate sărbătorile. Se decorează casele cu ilex şi verdeaţă. Sfântul Francisc din Assisi, la începutul secolului al XIII-lea, a răspândit obiceiul provensal al ieslei şi această datină încântătoare s-a răspândit cu rapiditate. În catedrale, un cortegiu de preoţi reprezintă păstorii şi magii care se adună în jurul Copilului-Dumnezeu. La întoarcerea de la slujbă, la miezul nopţii, se petrece până dimineaţă cu felurile de mâncare tradiţionale.

Regele Franţei ţine, în acea zi, o mare adunare la care, din vremea primilor Capeţieni, el apare cu coroana pe cap: este o Curte încoronată, cum se spune. Pretutindeni, sărbători populare, tradiţionale; în Normandia, „se trăgea la băţ"; în şcolile din nordul şi nord-vestul Franţei, copiii aduceau cocoşi pentru a-i pune să se lupte; în Bourbonnais se disputa o partidă de *soule* între celibatari şi oamenii căsătoriţi...

Trei zile mai târziu, la sărbătoarea Inocenţilor[46], micii sacristani, copiii din cor, au privilegiul de a-i înlocui în stranele lor pe demnitarii din consiliile de canonici, însă sunt atât de departe de a imita gravitatea acestora, încât Biserica este nevoită ca, încetul cu încetul, să desfiinţeze acest obicei. La Rennes, episcopul Inocenţilor, după ce dădea binecuvântarea, cu mitra pe cap, primea de la canonici, cu titlu de redevenţă, o pereche de mănuşi, ca şi cum ar fi fost un adevărat senior. Apoi „parohialii", cum erau numiţi, mergeau să facă turul comunităţilor învecinate; într-una li se dădea o oaie, în altă parte, patru claponi. În aşa măsură şi atât de bine se transformă obiceiul în regulă, încât stareţul de la mănăstirea Saint-Cyr, vrând să evite să dea acest plocon, în 1381, este definitiv condamnat, invocându-se legea, să îl plătească.

[46] 28 decembrie.

Întâi ianuarie, sărbătoarea Circumciziunii şi a numelui lui Christos, este, de asemenea, încă din Antichitate, ziua darurilor şi a practicilor superstiţioase: cine se ocupa cu vrăjitoriile trebuia să le înceapă în această zi.

Epifania – Boboteaza sau *Trémedi* – era sărbătoarea regilor. Se găsea banul în plăcintă în toiul sărbătorilor şi al petrecerilor. Curtea regelui celebra cu mult fast această sărbătoare, care servea drept reper important în calendarul administrativ. Era, de asemenea, una dintre datele la care se plăteau redevenţele. În împrejurimile localităţii Dieppe, de exemplu, oamenii vicontelui, precedaţi de un menestrel, veneau pentru a-i aduce seniorului lor cinci sous într-o cupă de argint, trei capete de porc ţinând fiecare un măr în bot, şi ghirlande de cârnaţi. Totul se găseşte aici: ofranda specifică anotimpului, pentru că iarna este perioada afumăturilor de porc, eleganţa rustică a prezentării şi ocazia potrivită pentru a aduce onoruri seniorului, amuzându-se pe socoteala lui.

Opt zile după Bobotează, Micii Regi[47] închideau cu aproximaţie marea perioadă a sărbătorilor publice, însă nu cu totul, şi până la postul Paştelui lumea creştină continua să se bucure, despăgubindu-se în avans pentru penitenţele care aveau să urmeze.

Februarie este luna frigului, a zăpezii şi a ploii. Calendarele ni-l arată pe ţăran aşezat lângă vatră în căsuţa sa bine închisă, împodobită cu jamboane afumate şi cârnaţi de porc. Este adusă de la Biserică, la sărbătoarea Intrării în Templu[48], lumânarea binecuvântată, păstrată cu grijă pentru a fi aprinsă în caz de pericol, de furtună sau la căpătâiul muribunzilor. Această sărbătoare reprezintă, de asemenea, în unele regiuni, unul dintre termenele de plată şi se celebrează prin prepararea de clătite.

[47] Cunoscuţi şi în tradiţiile noastre cu denumirea de „Regişori".
[48] 2 februarie.

Mai devreme sau mai târziu, în funcţie de an, venea postul Paştelui „foarte urât de oamenii săraci", în timpul căruia – cu excepţia duminicilor – credincioşii erau obligaţi să renunţe la carne şi să ţină post. În consecinţă, în zilele care precedau postul, zile *de dulce* prin excelenţă, dădeau frâu liber veseliei: mese îmbelşugate şi clătite, cântece şi dansuri, cortegii, câteodată necuviinţe şi dezordini de toate felurile: studenţii din Montpellier intrau înarmaţi în case pentru a fura cărnurile agăţate la uscat, aruncau cu paie şi cu pietre… poliţia era istovită. Dar Miercurea Cenuşii potolea această efervescenţă. Fiecare mergea la biserică pentru a primi crucea trasată pe frunte de către preot cu cenuşă sfinţită; în acest fel i se reamintea sfârşitul şi starea ultimă la care trupul său urma a fi redus.

De acum înainte, timp de patruzeci de zile, poporul, care renunţa la carne şi adeseori la ouă şi la lapte, se aşeza pe un regim cu heringi săraţi şi carne uscată de balenă, feluri de mâncare hrănitoare, dar fără fineţe, pe care le asorta cu bob sau mazăre uscată.

Alinaţi de plăcerea celei de a treia zi de joi din postul Paştelui, sărbătorită cu cortegii, şi a duminicii cu podoabe de trandafiri de *Laetare*[49] (Bucuraţi-vă), creştinii ajungeau la săptămâna Patimilor, care începea cu duminica Floriilor, numită, de asemenea, *Paştele florilor*, *Osana, Duminica dinaintea vânzării lui Dumnezeu*. Se sfinţeau crengi verzi care erau aşezate în case şi chiar în grajduri. Slujba acestei zile presupunea organizarea unei procesiuni, în cadrul căreia era înfăţişat un măgar, în amintirea celui pe care Christos şi-a făcut intrarea în Ierusalim.

---

[49] *Laetare*: denumire dată celei de a patra duminici din postul Paştelui, de la primele cuvinte ale rugăciunii cu care începe liturghia: *Laetare, Ierusalim*.

În Joia mare, sau *Joia sfântă,* episcopii, regii, seniorii şi alţi buni creştini considerau o onoare să primească săraci, pe cât posibil în număr de 12, în memoria Apostolilor, să le spele picioarele şi să-i invite la masa lor, în amintirea a ceea ce făcuse Christos în aceeaşi zi. Sfântul Ludovic, care era devotat acestei practici, se străduia, după cum ne informează Joinville, să-i convingă pe marii nobili din preajma sa să procedeze în acelaşi fel.

De Vinerea Mare sau *Vinerea sfântă*, în Capela Sfântă construită de Sfântul Ludovic pentru a adăposti o relicvă deosebită – coroana de spini –, era expusă această comoară pentru a fi venerată de credincioşi.

În sfârşit, izbucnea bucuria pascală: *Paştele împărtăşaniei* numit, de asemenea, *Paştele de carne*. Creştinii, iertaţi de păcatele lor, mergeau la biserica parohială pentru a primi împărtăşania. Cu scopul de a evita tentaţiile, unele oraşe, precum Uzès, expulzau temporar „fetele zburdalnice", pentru o perioadă ce varia de la cincisprezece zile la şase săptămâni. Clopotele, tăcute timp de trei zile, erau trase cu putere, o procesiune de clerici mima venirea femeilor sfinte la mormânt. Se ofereau ouă colorate şi se punea capăt postului de patruzeci de zile cu mese copioase şi de calitate.

Între timp, muncile câmpului erau reluate. Ţăranul, cu gluga pe cap, curăţa pomii, îşi săpa via cu hârleţul, ara pământul rezervat culturilor de primăvară (aproximativ un sfert din terenul său), semăna grâul de primăvară şi reînsămânţa suprafeţele pe care pusese grâul de iarnă, acolo unde gerul sau apa stricaseră seminţele.

Dar războaiele, potolite de anotimpul rău, erau reluate, pentru a dura, întrerupte de armistiţii şi negocieri, până la iarna următoare. În cazul în care era pace, înce-

peau turnirele[50], imitaţii ale luptelor; câteodată acestea atrăgeau, alături de nobilimea locală, membri ai suitelor princiare şi campioni profesionişti care trăiau din succesele lor, aşa cum procedează, în vremurile nostre, unii sportivi. La turnire năvăleau menestreli, cântăreţi, acrobaţi, îmblânzitori de animale, negustori de stofe, de broderii, de arme şi de bijuterii, comercianţi care schimbau produse în natură, desfrânaţi, desfrânate şi cerşetori. Părinţii unor cavaleri, surorile şi prietenii lor veneau la faţa locului. Se instalau în palate, în timp ce burghezii închiriau camere; pentru surplusul de oameni se înălţau corturi în pieţe sau în împrejurimile oraşului. Chiar dacă unele câmpuri erau călcate în picioare, cu sau fără despăgubire, în ansamblu comerţul local avea de câştigat în urma adunării unor asemenea mulţimi de oameni. Casele erau împodobite cu stindarde şi scuturi, burghezii îşi decorau faţadele cu cele mai frumoase stofe şi cuverturi îmblănite, străzile erau presărate cu mentă, stuf şi gladiole. Străzile răsunau de zgomotele satârelor şi piuliţelor, ale cornurilor şi bucinelor care chemau la masă.

Biserica, deşi recunoştea că aceste întreceri erau exerciţii pentru pregătirea militară, admisibile în sine, deplângea faptul că ele deveniseră, mai ales cu începere de la sfârşitul secolului al XIII-lea, prilej pentru afişarea unui lux orbitor şi chiar pentru dezmăţ şi combinaţii condamnabile. Regii, după ce le apreciaseră utilitatea din

[50] Este dificil de spus când a apărut această practică a înfruntării în câmp închis a grupurilor opuse, numită *hastiludium* sau *conflictus gallicus*; ea pare să izbucnească la cumpăna secolelor XI-XII, pentru ca ulterior să apară întrecerea cavalerească, adică seria de ciocniri între doi cavaleri. Treptat, după durele condamnări ale Bisericii şi măsurile regalităţii, scade gradul de periculozitate şi agresivitate, iar în 1316 papa Ioan al XXII-lea a eliminat interdicţiile ecleziastice în privinţa acestora.

punct de vedere militar şi socotiseră că ele oferă un derivativ pentru deprinderile prea războinice, au descoperit un mare pericol: acela că nobilimea a făcut o pasiune pentru ele, obişnuindu-se cu luxul excesiv, într-un cuvânt că ea şi-a pierdut spiritul militar, corupându-se şi ruinându-se. Un roman de la sfârşitul secolului al XIII-lea ne prezintă un oarecare gentilom de ţară retras, pentru tot restul vieţii, la conacul său şi ducând o existenţă modestă pentru a reuşi să-şi plătească datoriile contractate la turniruri pe parcursul a câţiva ani din tinereţea sa.

În consecinţă, regalitatea a încercat să reacţioneze şi să interzică întrecerile, mai cu seamă în momentul în care pericolul războiului extern, ameninţător, cerea o riguroasă pregătire materială şi morală, dar ea lupta împotriva unor obiceiuri prea adânc înrădăcinate şi, în cele din urmă, a fost nevoită să cedeze, atunci când nu a luat ea însăşi – de exemplu în timpul lui Ioan cel Bun – iniţiativa organizării unor serbări mai strălucitoare decât tot ceea ce se văzuse în acea vreme.

Frunzele se deschideau, florile, de asemenea. Omul Evului Mediu, care nu a ştiut niciodată să se apere împotriva frigului, aprecia în mod deosebit primăvara şi a cântat-o în multe versuri de o prospeţime încântătoare, în timp ce miniaturiştii din secolele XIV şi XV erau bucuroşi să-i ilustreze înfăţişările. Toţi tinerii se bucurau într-o manieră asemănătoare şi, indiferent de clasa socială din care făceau parte, savurau plăcerea de a sta în aer liber. Unul dintre divertismentele cele mai simple şi mai răspândite era acela de a juca hora, *caroler* cum se spunea pe atunci, fie pe iarba dintr-o livadă, fie în piaţa satului, într-un cimitir sau pe o pajişte. În unele regiuni mai retrase din Bretagne se păstrează, cu denumirea de *ridées*, horile din Evul Mediu. Dar unele suflete pioase îşi imaginau că îl văd pe dracul însuşi conducând dansul.

Bărbaţii tineri şi tinerele fete, burghezii şi sătenii se acopereau cu „pălării" de flori.

Nobilimea mondenă nu dispreţuia să se instaleze provizoriu la ţară. Un roman din secolul al XIII-lea ne prezintă o curte care, deplasându-se în plină zonă rurală cu corturi, se distrează într-un mod plăcut: dis-de-dimineaţă pleacă vânătorii, care se întorc după-amiaza cu poftă de mâncare şi foarte mulţumiţi de aventurile lor pe care nu binevoiesc să le împărtăşească şi celorlalţi comeseni. În acest timp, doamnele şi cavalerii lor curtenitori se aranjează, fac baie în albia pârâului, zburdă pe iarbă: distracţii bucolice care nu sunt cu totul inocente. Este posibil ca autorul să fi dorit să zugrăvească moravurile unei curţi meridionale, unde bogăţia şi trândăvia determinau înalta societate să scape de plictiseală prin intrigi amoroase, a căror etică – foarte îndepărtată de morala tradiţională – a fost codificată în manualele de dragoste şi în literatura romanescă.

La începutul lunii mai, tinerii plantează un arbore pe care îl împodobesc cu ghirlande şi în jurul căruia încep să danseze. La Boulogne, se astupau hornurile soţilor înşelaţi... În acest timp, fastul liturgic se desfăşura: rugăciuni publice, procesiuni care se deplasează de-a lungul câmpurilor, pentru a binecuvânta viitoarele recolte, „fructele pământului", Rusaliile (care mai sunt numite Crăciunul sau Paştele Rusaliilor) cu prilejul cărora, pentru a figura limbile de foc care au coborât asupra Apostolilor, erau lăsate să cadă, din bolţile bisericilor, bucăţi de câlţi aprins, iar poporul, ca şi de Bobotează, „făcea regi"; la acestea se adaugă Sărbătoarea Domnului, inaugurată în secolul al XIII-lea.

Luna iunie se încheie cu sărbători ale sfinţilor îndrăgiţi şi celebraţi în mod deosebit: pe 24, Sfântul Ioan

Botezătorul, pe 29, Sfinţii Petru şi Pavel. Aceştia sunt, de altfel, personaje importante, pentru care nu era suficientă o singură sărbătoare; ei au mai multe. Sfântul Petru, de exemplu, este sărbătorit, de asemenea, la 1 august, de Sân Petru (mai era numit şi *Saint-Pierre-Angoule*).

Sărbătorile au fost la originea teatrului. În secolul al XI-lea, celebrarea slujbei de Paşti, ori a celei de Crăciun, a dat naştere primelor drame liturgice, jucate cu pioşenie de către clerici în limba latină. Apoi imaginaţia şi adeseori recursul la Evangheliile Apocrife au introdus personaje şi scene de teatru noi, precum cumpărarea miresmelor de către Mironosiţe, în drama Învierii. În secolul al XII-lea, misterul foloseşte limba populară – el iese din biserică şi se joacă în piaţa din faţa acesteia. Se transpun pe scenă legendele sfinţilor şi reprezentaţiile înfloresc în jurul marilor mănăstiri de pelerinaj, precum Saint-Martial din Limoges şi Saint-Benoît-sur-Loire.

Un teatru exclusiv profan se dezvoltă în secolul al XIII-lea, prin apariţia acelor cuplete amestecate cu cântece, cum ar fi cele ale lui Robin şi Marion[51]. În secolul al XV-lea, alături de farse, precum cea a jupânului Pathelin, se vor putea vedea piese moralizatoare alegorice şi *sotties*[52].

Însă teatrul religios şi-a păstrat primul loc. În secolul al XIV-lea, el s-a extins în întreaga lume creştină şi au fost create companii de voluntari pentru a juca, an de an, acelaşi mister. *Patimile de la Oberammergau* şi felul în care sunt interpretate au prelungit până în zilele noastre, într-o manieră foarte autentică, această tradiţie medievală. Repertoriul cuprinde istorii ale sfinţilor, dar mai cu

---

[51] *Jeu de Robin et de Marion*, creaţie a lui Adam de la Halle, reprezentată petru prima oară la Arras.

[52] Operă dramatică în secolele XV-XVI, veritabilă satiră socială şi politică.

seamă mistere ce îşi au originea în istoria omului de la căderea în ispită (Jocul lui Adam) până la Mântuire şi Înviere. Refăcute fără încetare, acestea din urmă au sfârşit prin a forma un imens mister ciclic, a cărui reprezentare se eşalona pe mai multe zile întregi şi impunea participarea a sute de actori şi figuranţi. În consecinţă, pregătită cu atenţie, pusă în scenă cu fast, aceasta devine o operă colectivă la care participă întregul oraş şi care atrage spectatori veniţi de departe.

Actorii, în exclusivitate bărbaţi, sunt recrutaţi din toate clasele societăţii, incluzându-i şi pe preoţi. Toate prăvăliile se închid, afacerile sunt întrerupte şi tarabele mutate atunci când cortegiul actorilor merge în procesiune până în piaţa mare, în care a fost ridicat un vast teatru, uneori de 100 de metri lungime, cu mai multe *scene*, potrivit principiului punerii simultane în scenă. La un capăt, Paradisul în care Dumnezeu stă pe tron în mijlocul îngerilor săi, la celălalt capăt, puturoasa „gură a Iadului", din care ies flăcări şi demoni. Sculpturile catedralelor noastre, miniaturile din manuscrise şi tapiseriile reproduc adeseori scene asemănătoare cu cele jucate în mistere.

Sau, aşa cum se întâmplă în Anglia, fiecare scenă este reprezentată de un grup diferit de actori urcaţi într-o căruţă, iar defilarea carelor se întrerupe în mai multe puncte ale oraşului, de fiecare dată având loc o reprezentaţie completă (aceasta este originea teatrului ambulant, încă foarte apreciat în Statele Unite ale Americii). În zilele noastre, la Dorat, când, la fiecare şapte ani, are loc expunerea moaştelor, se poate asista încă la ceva asemănător: locuitorii prezintă, în tablouri însufleţite, în mai multe puncte din oraş, vieţile sfinţilor ale căror relicve sunt păstrate în bisericile lor.

Niciodată după Evul Mediu teatrul nu a mai regăsit acest caracter, pe care îl avusese în timpurile grecilor, de artă pentru toţi, artă prin care un întreg popor, de la mic la mare, de la omul simplu la savant, putea lua parte la aceeaşi grandioasă sărbătoare. Renaşterea a separat „elita" de popor, în timp ce Evul Mediu transpusese pe scenă marile probleme ale destinului uman, personificate într-o istorie cunoscută, crezută şi înţeleasă de fiecare, şi care constituia însăşi baza civilizaţiei; de unde rezulta perfecta armonie dintre actori şi public, precum şi profunda rezonanţă în inimile tuturor.

Comerţul ambulant prospera profitând de zilele frumoase. Mici prăvălii şi tarabe mobile erau instalate acolo unde se adunau pelerinii, unde se ţineau sărbătorile. Din secolul al XII-lea, sărbătoarea religioasă era adeseori copleşită de vecinătatea bâlciurilor. Acestea din urmă, oricare le-ar fi fost originile, erau, în secolul al XIII-lea, cea mai importantă manifestare a comerţului internaţional. Ele se desfăşoară pe parcursul a săptămâni întregi, se leagă unele de altele şi sfârşesc, împreună, prin a acoperi întreaga durată a anului. Cele mai importante se ţin sub zidurile Parisului (iarmarocul) şi în Champagne (Troyes[53], din secolul al V-lea, Lagny, Bar, Provins), la Douai, Ypres, Bruges, Frankfurt, Geneva, Köln, Leipzig, Lübeck, Nijni-Novgorod, Londra, Stamford şi Beaucaire. Dar ele prosperau mai ales vara, şi, în măsura în care oraşul nu-i putea adăposti pe cei veniţi pe neaşteptate, cei care nu puteau găsi găzduire la un localnic se instalau în corturile ridicate în împrejurimi, la marginile cartierelor periferice.

Predicatorii ambulanţi călătoresc însoţiţi de o mulţime de credincioşi care îi urmează ca o umbră şi precedaţi de

---

[53] Aşa-numitele *troy weights* sau greutăţile de Troyes sunt încă folosite în ţările anglo-saxone pentru aur, argint şi pietrele preţioase. (n.a.)

o asemenea reputaţie, încât pretutindeni întregi colectivităţi orăşeneşti vin în întâmpinarea lor, în dangătul clopotelor. Elocvenţa lor produce efecte surprinzătoare: adversari neînduplecaţi care cad unul în braţele celuilalt, „fete zburdalnice“ care se pocăiesc, cămătari care restituie ei înşişi bunul incorect dobândit. O vâlvătaie de entuziasm şi de generozitate purifică oraşul şi lasă uneori urme durabile.

Administratorii profită şi ei de anotimpul frumos pentru a-şi efectua călătoriile, în timpul cărora vin să dea socoteală în faţa Parlamentelor de Sărbătoarea Tuturor Sfinţilor. Prepoziţi, judecători reprezentanţi ai regelui sau ai seniorului, seneşali şi anchetatori ocazionali circulă pentru a împărţi dreptatea, pentru a obţine o contribuţie financiară în cazul unui război sau al căsătoriei fiicei regelui, pentru a le cere noilor supuşi (în cazul unei anexări teritoriale) să presteze jurământul de credinţă, pentru a supune unui plebiscit politica regelui, sau, pur şi simplu, pentru a strânge plângerile populaţiei împotriva administratorilor obişnuiţi. De obicei, totul se petrece urmând acelaşi ceremonial. Înaltul personaj, înarmat, pentru orice necesitate, cu ordinul său de misiune, soseşte, câteodată pe neaşteptate, într-o localitate. El ia legătura imediat cu mai marii ţinutului respectiv, primar sau sindic, consilieri, juraţi sau consuli în exerciţiu şi onorifici. Îşi etalează împuternicirile, ordinele regelui, discută. Apoi, mai ales dacă localitatea este mică sau misiunea foarte importantă, bat clopotele sau este trimis pe străzi crainicul public (personaj pe care progresul nu l-a eliminat încă din oraşele noastre mici). Imediat se închid prăvăliile şi oamenii se grăbesc spre locul obişnuit de întâlnire: piaţa, cimitirul, grădina mănăstirii, uneori biserica. Populaţia din Evul Mediu, esenţialmente gură-cască, se bucură când

are de ascultat un discurs. Şi uneori, pentru a i se face şi mai mult pe plac, i se propune mai întâi spre ascultare o predică. Apoi, trimisul prezintă obiectul misiunii sale. Cel mai important personaj local răspunde în numele tuturor şi face să fie aprobată moţiunea sa prin aclamaţii ce constituie o „adeziune universală“. Şi chiar, în satele din sudul Franţei, se poate vedea defilând prin faţa notarului public toată populaţia masculină cu vârsta mai mare de 13 ani; notarul, instalat în primul rând, redactează întregul proces verbal şi înregistrează voturile.

La ţară, vara este cel mai important anotimp pentru diferite activităţi: tunsul oilor, cositul, seceratul grâului (care se tăia cu secera, la un lat de palmă dedesubtul spicului), curăţarea miriştii, culesul fructelor, din care se făceau provizii pentru iarnă (fie că sunt păstrate intacte sub paie, fie că sunt uscate la soare sau în cuptor, sau fierte în must de struguri, în suc de mere sau de pere ţinut mult pe foc până scade, sau zaharisite cu miere), plivirea şi smulgerea ierburilor, topirea inului de câmp şi a cânepii. Urmează apoi culesul viilor, al castanelor, al jirului mărunt, din care se obţinea un ulei apreciat, culesul frunzelor care urmau să completeze furajul pentru iarnă (acest obicei s-a păstrat în Auvergne), strângerea mierii din stupi. Săracii nu sunt excluşi de la abundenţa roadelor pământului: spicuiesc pe câmp în urma secerătorilor, au dreptul de a lua paie pe care le taie pentru acoperirea colibelor lor sau pentru aşternuturile animalelor, beneficiază, alături de toţi ceilalţi locuitori ai satului, de drepturile de folosire a pământurilor comune, după „prima coasă“, pentru păşuni, sau imediat ce se încheia recoltatul. „Micii cultivatori“ spune o cutumă din Bretagne „nu pot hrăni în grădinile lor animalele pe care le au în grajd. De aceea este necesar să fie lăsate animalele să meargă la locul de păşunat...

Dacă cineva vrea să se opună, justiţia nu trebuie să-l susţină, căci aceasta ar fi o greşeală.“

Înainte de a începe ploile, se pleacă în cărăuşie: către mori, către hambarele celor care iau zeciuiala, seniori, proprietari, negustori. Fiecare îşi asigură proviziile pentru iarnă şi Sfântul Mihail este o dată importantă pentru achitarea redevenţelor.

Vara, marile sărbători sunt la mare distanţă una de alta, dar au fost legate printr-o multitudine de festivităţi locale, continuând uneori, în apropierea izvoarelor, foarte vechi culte păgâne.

Sărbătoarea Morţilor şi cea a Tuturor Sfinţilor (*Martror*) sunt ultimele repere importante ale anului. Declinului naturii, liturghia îi asociază meditaţiile asupra caracterului precar al vieţii omului şi asupra slavei rezervate sufletului nemuritor.

Curtea se adună. Din toate părţile dau năvală administratorii veniţi să dea socoteală, oamenii care cer să li se facă dreptate, solicitanţii. Atât de mare este aglomeraţia, încât, pentru a obţine un loc în faţă, se dă mită uşierilor. De la sfârşitul secolului al XIII-lea, este necesar să se eşaloneze convocările şi înfăţişările şi să se formeze o „Curte“ specializată pentru justiţie, ai cărei membri au sfârşit în secolul al XIV-lea prin a deveni, ei înşişi, profesionişti.

Şcolile se redeschid. La ţară, se ară şi se seamănă, se adună lemne, se taie porcii reîntorşi din pădurile în care s-au hrănit cu ghinde, se îngraşă oile. Şi iată că, din nou, lumea aşteaptă Crăciunul.

Capitolul III

RITMUL VIEŢII

I. Naşterea

Naşterea unui copil era primită cu bucurie în Evul Mediu. În consecinţă, familiile numeroase nu erau deloc o excepţie. Familiile regale dădeau exemplu: Sfântul Ludovic, care avusese zece fraţi şi surori, deşi mama sa rămăsese văduvă la o vârstă încă tânără, a avut de la soţia sa, Margareta de Provence, 11 copii. Fiul său, Filip al III-lea, nu a avut decât şase copii. Isabela de Bavaria[54] însăşi a adus pe lume 12 copii, dar nu este sigur că acest lucru s-a întâmplat datorită cuminţeniei ei. Din acest punct de vedere, principiile erau în acord cu practica (Sfântul Toma d'Aquino spunea: „O familie care nu are mulţi copii nu este deloc desăvârşită").

Multe evenimente din Evul Mediu ar fi inexplicabile fără această fecunditate: repopularea rapidă a lumii creştine după războaiele şi distrugerile din secolele IX-XI, nenumăratele întemeieri de oraşe în secolele XII-XIII, Cruciadele, enorma golire de populaţie masculină, uimitoarele aventuri ale normanzilor, faptele eroice ale mezinilor aflaţi în căutarea unei situaţii mai bune... Societatea găsea astfel mijlocul de a-şi statornici surplusul de populaţie sau de a-l canaliza în alte părţi. Creşterea numărului de mănăstiri permitea, de asemenea, să se adune şi să se folosească pentru misiuni de interes general surplusul de oameni.

[54] Isabela de Bavaria: regină a Franţei, căsătorită, în 1385, cu regele Carol al VI-lea. Regentă, după ce regele este atins de nebunie, s-a retras în 1422 la Saint-Pol, unde a şi murit.

Populaţia Evului Mediu era în creştere, fapt cu atât mai semnificativ, cu cât venea după scăderea catastrofică a natalităţii în Romania. Din contactul cu barbarii, la şcoala Bisericii şi sub influenţa catastrofelor, oamenii au redobândit îndeajuns sensul efortului, al optimismului şi al sănătăţii pentru a avea încredere în viaţă.

Un mare număr de miniaturi evlavioase, de basoreliefuri sau de vitralii care reprezintă Naşterea Fecioarei, a Sfântului Ioan Botezătorul sau a vreunui sfânt ne înfăţişează naşterea unui copil într-o familie burgheză de condiţie bună. Lăuza, bine aranjată, se odihneşte în patul său mare, refăcut cu cearşafuri curate şi cu o cuvertură bogată. În prim-plan, matroanele, după ce au încheiat îngrijirea mamei, se ocupă de copil, pe care îl îmbăiază într-o cadă de metal sau într-o albie de lemn.

Apoi bebeluşul va fi strâns înfăşat, cu braţele întinse pe lângă corp, iar scutecele îi vor fi legate cu bentiţe încrucişate. Capul îi va fi acoperit cu o mică scufie. În sud-vestul Franţei i se masează craniul pentru a i se da o formă mai frumoasă. În chip firesc, împopoţonat în acest fel în scutecele pe care le va uda, bebeluşul, simţindu-se stingherit, plânge adeseori şi, pentru a-l face să tacă, apare obiceiul de a-l „legăna“ din când în când.

Pruncul este, aşadar, culcat într-un leagăn mobil. Cel mai simplu model este, pur şi simplu, o bucată de lemn tăiată dintr-o jumătate de trunchi al unui arbore scobit. Se fabrică, de asemenea, coşuri în atelierele de împletituri. Leagănele cele mai bogate, adesea făcute din lemn, uneori din metale preţioase, au, în general, forma unor mici paturi montate pe tălpice curbate.

Cea mai mare parte a mamelor nu dădeau sân ele însele bebeluşilor. Se pare, citind unele anecdote, că se resemnau cu greu „să altereze“ sângele copilului cu lapte

străin. Ni se povesteşte despre Blanche de Castilia[55] că a găsit o doamnă de la Curtea sa dispusă să alăpteze unul dintre copiii cuplului regal, pentru a-i calma plânsetele. Însă regina, furioasă, şi-a legănat pe picioare pruncul, până ce acesta s-a liniştit cu totul. Pe de altă parte, cunoaştem sentimentele de gelozie cu care regina îşi înconjura copiii, dar anecdota citată mai sus este cu totul inventată, ceea ce nu o împiedică să fie plină de înţelesuri. De altminteri, tema a fost valorificată de literatura vremii.

Se pare, de asemenea, că, de fiecare dată când viaţa de curte sau de societate a dobândit o oarecare strălucire, doamnele importante, imitate, la rândul lor, de altele, se lipseau cu uşurinţă de grija de a-şi hrăni copiii şi chiar de aceea de a-i creşte. Un roman din secolul al XIII-lea, *Galeran*, ni-l prezintă pe moştenitorul contelui de Bretagne încredinţat, imediat după ce s-a născut, unei abaţii, aflată, de altminteri, sub îndrumarea mătuşii copilului. Aceasta găseşte o doică – cu ascendenţă nobilă – şi îşi asumă ulterior îndrumarea educaţiei până ce copilul devine un tânăr bărbat.

În aceeaşi perioadă, viaţa urbană se dezvoltă, şi o dată cu ea şi inconvenientele care aparţin tuturor epocilor, precum şi specializarea sarcinilor. Tinerele mame erau astfel forţate, pentru a-şi păstra slujbele sau pentru a salva un copil plăpând, să-şi încredinţeze copilul unei doici. În acelaşi fel se proceda în cazul copiilor găsiţi. Cunoaştem faptul că, la sfârşitul secolului al XIV-lea, o doică chemată la domiciliu era plătită cu 50 de sous pe lună şi că o femeie, pentru a-şi asuma creşterea unui copil în locuinţa proprie, cerea 100 de sous pe an.

---

[55] Blanche de Castilia: regină a Franţei, soţia regelui Ludovic al VIII-lea, care, la moartea sa (1226), i-a încredinţat regenţa fiului lor, Ludovic al IX-lea, deoarece acesta din urmă era minor. Energică, reuşeşte să pună capăt revoltelor nobililor, care puteau ameninţa tronul fiului său. Moare în anul 1252.

Doicile la domiciliu erau angajate, la Paris şi în marile oraşe, prin birouri de plasament ţinute de călugăriţe, care ofereau azil fetelor sărace până în momentul în care ele reuşeau să-şi găsească o slujbă. Mai târziu, în concurenţă cu birourile respective, persoanele care recomandau doicile şi-au făcut o meserie din plasarea acestor fete. Doicile de meserie aveau exigenţe care nu s-au modificat deloc de-a lungul secolelor: să se odihnescă, să bea şi să mănânce după voie. Era un lucru mare să obţii din partea lor să se scoale de dimineaţă.

De îndată ce copilul venea pe lume, se gândeau cu toţii la botez, iar această ceremonie avea loc, în general, în cele trei zile care urmau după naştere. Aşteptarea îi oferea mamei bucuria de a supraveghea sărbătorile, dar îl expunea pe noul-născut la pericolul de a nu ajunge în Rai dacă murea înainte de a fi devenit creştin. Prin urmare, familiile se grăbesc. Naşii şi naşele se adună[56]: copilul are adeseori doi sau trei naşi, deoarece nu se ţin încă registre pentru naşteri şi botezuri şi amintirea acestor fapte este încredinţată numai memoriei martorilor. În consecinţă, au grijă să mărească numărul acestora. Naşii sunt persoane pe care doresc să le onoreze sau ale căror merite sunt recunoscute. Când viitorul rege Filip August a fost botezat, în ziua următoare celei în care s-a născut, el a avut ca naşi pe abaţii de la mănăstirile Saint-Germain-des-Prés, Saint-Victor şi Sainte-Geneviève, iar ca naşe pe mătuşa sa, sora regelui, şi două văduve din Paris.

Câteodată, un profund sentiment creştin făcea ca la botez, ca şi în alte împrejurări, un om sărac să fie aşezat

---

[56] Conciliile şi capitulariile erau exigente în ceea ce priveşte alegerea acestora; ei erau obligaţi să ştie Tatăl Nostru şi Crezul. De exemplu, Carol cel Mare i-a trimis acasă pe cei care nu au recitat aceste rugăciuni, după ce i-a ascultat chiar el pe naşi, în apropiere de Liège.

pe locul de onoare, iar unele personaje importante au avut printre naşi cerşetori.

Copilul era dus la biserica parohială, chiar şi atunci când părinţii aveau, potrivit rangului lor, o capelă privată sau când teritoriul parohiei era împărţit între grupări ostile înzestrate cu capele. Sfântul Ludovic, de exemplu, a devenit creştin în biserica parohială de la Poissy şi, în amintirea acestui fapt, semna câteodată Ludovic de Poissy, căci în acel loc, spunea el, primise, devenind creştin, cea mai importantă dintre toate demnităţile sale.

Prenumele copilului, unul singur sau mai multe, erau în general alese de către naşii şi naşele sale (obicei aflat încă în vigoare în provincie). Atunci când era vorba despre fiul unui senior, uneori avea loc, la invitaţia naşilor, o deliberare, „un consiliu" cu participarea înaltelor personaje prezente. Sau chiar se trăgea la sorţi: la naşterea unui prinţ de Aragon, s-a ezitat între patronajele Apostolilor. Prin urmare, au fost scrise cele 12 nume pe tot atâtea lumânări care au fost aprinse în acelaşi timp. Cea care s-a stins ultima era consacrată Sfântului Iacob şi, în consecinţă, acest nume a fost dat copilului regal.

Copilul, dezbrăcat, era cufundat în cristelniţă, dar nu era ţinut deloc în ea. Şters cu grijă, el era reînfăşat în scutece uscate. Între secolele al XII-lea şi al XV-lea, cufundarea în apă a fost înlocuită treptat cu ritul infuziunii, care consta în a vărsa apă pe fruntea copilului. Se limitau, în loc să-l dezbrace, la a-i scoate mica scufie.

Micuţul devenit creştin era atunci adus înapoi mamei sale, neliniştită şi bucuroasă, care îl îmbrăţişa, deseori, pentru prima dată. Un cântec epic ne descrie cu amănunte ceremoniile şi nerăbdarea părinţilor la întoarcerea cortegiului: „Şi cînd Butor (tatăl) i-a văzut, le-a ieşit în întâmpinare. / Şi le-a zis: Pentru Dumnezeu, doamnelor, spuneţi-mi /

Numele dragului meu fiu, dacă binevoiţi... / Doamnele, când mergeau, foarte multă veselie arătau, / În cameră au dus mamei copilul. / Şi când ea le-a văzut, a simţit o bucurie atât de mare, / Încât inima i-a sărit din piept. / Doamnelor le-a cerut: „Spuneţi-mi acum / Numele dragului meu fiu pe care inima mea îl iubeşte atât. / Doamnă, el are un nume într-adevăr atât de plăcut / Încât nu l-ar putea avea nimeni mai bun sau mai mare. El se numeşte Brun. Nu este frumos numele copilului?" Acest cântec ne arată, în treacăt, faptul că numele nu erau alese exclusiv dintre cele ale sfinţilor din calendar, aşa cum s-a păstrat tradiţia în ţările anglo-saxone.

Vecinii şi vecinele erau chemaţi să împărtăşească bucuriile familiei, benchetuind şi bând. O naştere princiară era sărbătorită de către toţi supuşii. Numaidecât, după ce mama avusese o naştere fericită, curierii erau trimişi în întreaga ţară, clopotele băteau, prizonierii erau eliberaţi, cerându-li-se, în semn de recunoştinţă, să se roage pentru sângele regal, erau celebrate slujbe de mulţumire (*Te Deum*), liturghii, iar poporul dansa pe străzi, în jurul focurilor aprinse de bucurie. Când s-a născut viitorul rege Ioan cel Bun[57], botezul său a avut loc la ora şase dimineaţa, în mijlocul unui somptuos cortegiu: opt episcopi şi cinci abaţi, două sute de slujitori care purtau torţe, o mulţime de doamne „împodobite şi aranjate" şi de seniori cu nimic mai prejos. Ceremonia o dată încheiată, pruncul princiar a fost făcut cavaler, apoi prezentat mulţimii de la balcon. „Şi poporul pleca, sărbătorind, fără a face nici o muncă, bucurându-se pentru ziua de naştere a prinţului lor."

---

[57] Ioan al II-lea cel Bun (1319-1364): rege al Franţei (1350-1364), fiul lui Filip al VI-lea. Învins la Poitiers (1356) de englezi, este dus în captivitate la Bordeaux, apoi la Londra; eliberat în 1362, încearcă să strângă 3 milioane de scuzi pentru răscumpărare, dar nu reuşeşte; în 1364 se întoarce singur în captivitate la Londra, unde a şi murit.

Tânăra mamă trecea de la naştere până la restabilirea completă, adică timp de două sau trei săptămâni, prin cea mai luminoasă perioadă a vieţii sale, primind vizitele prietenilor. Atunci când familia era bogată, se aranjau în camera lăuzei, sau în cea alăturată, toate comorile casei, în cinstea vizitatorilor sau pentru a le lua ochii cu ele. Christine de Pisan a mers, la începutul secolului al XV-lea, să vadă o tânără mamă, soţia unui negustor parizian de condiţie mijlocie. Însă luxul din camera de primire împodobită cu tapiserii, mătăsuri, blănuri şi argintării, a uluit-o şi a scandalizat-o, căci nu se cuvenea ca o burgheză să-şi dea astfel de aere de mare doamnă. Să avem totuşi în vedere faptul că activitatea comercială pariziană prospera foarte bine, în ciuda (?) Războiului de o sută de ani.

Imediat după ce se ridica din pat, tânăra mamă mergea la biserica parohială, unde preotul o primea în pridvor şi pronunţa asupra ei rugăciunile numite „de curăţire", amintind de purificare şi de rugăciunile de mulţumire ale Sfintei Fecioare atunci când aceasta a mers la Templu pentru a-şi înfăţişa copilul. Prin această ceremonie, tânăra femeie era reintegrată în viaţa parohială, la care nu putea lua parte fără această pioasă şi prealabilă formalitate.

O naştere este, cel puţin pentru moment, în acelaşi timp o bucurie, dar şi un prilej de noi cheltuieli. Pentru a le micşora, atunci ca şi astăzi, părinţii şi prietenii aduceau cadouri, dăruind garnituri de scutece. Chiar cutumele – adică legile locale –, pătrunse de un spirit de caritate şi de solidaritate, erau îmblânzite în favoarea tinerei mame. La Thann, de exemplu – şi această particularitate spune multe despre moravurile unei perioade în care bogăţia nu era mare, în care aşezările erau mici şi în care relaţiile între oamenii care se cunoşteau personal purtau o amprentă de cordială şi reală înţelepciune –, la Thann,

aşadar, toţi posesorii de grădini trebuiau să achite o redevenţă în găini şi ouă seniorului local, însă erau exceptaţi capii de familie ale căror soţii născură în mai sau în septembrie, adică puţin înainte de data la care trebuiau plătite redevenţele (Sfântul Ioan Botezătorul şi Sărbătoarea Tuturor Sfinţilor). În altă parte, în Alsacia, şi aici se poate admira prevederea şi neîncrederea legislatorului, ţăranii nu erau scutiţi de obligaţiile lor decât cu condiţia de a servi soţiilor lor puii pe care nu îi mai dădeau seniorului. Ei trebuiau să păstreze capetele animalelor astfel sacrificate, pentru a le arăta colectorului şi a-şi merita scutirea.

II. Educaţia

Copilul creştea şi învăţa să se joace. Cred că există foarte puţine diferenţe între copilăria unui micuţ burghez din Evul Mediu şi cea a unui ştrengar catolic din micile noastre oraşe şi chiar mai puţine încă între copiii de la ţară din acele vremuri şi cei din zilele noastre. Erau aproape acelaşi cadru, aceleaşi distracţii, aceeaşi educaţie religioasă şi, din partea adulţilor, aceleaşi principii de morală familială: proverbele nu s-au schimbat deloc timp de secole şi, în medii în care ziarul, radioul sau televiziunea încă nu au pătruns, cultura personală se bazează pe experienţă, se transmite sub forma dictoanelor şi este ilustrată de povestiri şi istorisiri.

Existau, de asemenea, aceleaşi jocuri: arşice, bile, şotron, ţintar, de-a v-aţi ascunselea, jocuri cu mingea şi balonul. (Mingile erau bucăţi de cârpă sau de piele de animal umplute cu lână sau cu păr de cal din coadă sau din coamă.) Fetiţele aveau păpuşi sculptate în lemn, pictate şi chiar cu articulaţii, din piele sau din ţesături. Olarii făceau, pentru un simulacru de masă între copii sau între păpuşi,

vase minuscule care, în sudul Franţei, sunt numite *terralhettes*. Se fabricau din bucăţi de lemn şi pene aceste mici mori de vânt, pe care le dăruim întotdeauna celor mici..., şi chiar jucării mecanice: cei doi mici tăietori cu fierăstrăul pe care i-am manevrat în copilăria mea erau animaţi prin acelaşi sistem, foarte simplu, folosit, odinioară, în cazul a două figurine sub formă de cavaleri care luptau unul împotriva celuilalt. Fireşte, se imitau în felul acesta ocupaţiile adulţilor: se ţopăia pe băţ, se jucau de-a războiul. Duguesclin[58], în copilărie, se dedica acestui joc cu o însufleţire care apare, retrospectiv, ca un semn prevestitor al strălucitei sale cariere militare, dar căreia, pentru moment, părinţii săi nu-i acordau o mare atenţie, căci aproape orice ştrengar de vârsta lui făcea la fel.

Copilăria nu este numai vârsta jocului, ea este şi perioada de formare a copilului. De la una la alta se trecea adeseori pe nesimţite. Micuţii ţărani învăţau astfel să se implice în lucrările fermei, iar copiii meşteşugarilor, jucându-se în atelierul tatălui, ştiau totul despre meserie înainte de a începe ucenicia; tinerii nobili, aflaţi mereu în preajma slugilor, se familiarizau de timpuriu cu firea cailor, a câinilor şi a păsărilor de vânătoare şi cu dresajul acestora. În ceea ce le priveşte pe micuţele fete, oricine ştie că lor le făcea întotdeauna plăcere să se strecoare în bucătării pentru a pregăti, într-un colţ al vetrei, mâncarea păpuşii lor.

Însă, în cele din urmă, o formaţie veritabilă presupune o educaţie mai sistematică. În zilele noastre (deoarece există încă persoane analfabete), baza acestei educaţii o

[58] Duguesclin (1315/1320-1380): provenit dintr-o familie nobilă, dar săracă, ajunge cavaler în 1357 şi intră în serviciul regelui. Victorios asupra navarezilor, cu o contribuţie hotărâtoare la înscăunarea lui Henric de Trastamare pe tronul Castiliei şi purtând un război de hărţuire împotriva englezilor, devine conetabil în 1370, păstrând până la moarte conducerea acţiunilor militare.

constituie alfabetul, cititul şi scrisul, introducere în lumea livrescă a gândirii scrise prin intermediul căreia, teoretic, toate celelalte cunoştinţe pot fi dobândite. În Evul Mediu, această problemă era privită într-o manieră diferită, deşi instrucţiunea a fost destul de răspândită pentru ca în secolul al XIV-lea să existe şcoli chiar şi la sate şi, mai mult chiar, în cea mai mare parte a mediului rural.

Dar dacă cititul şi scrisul erau de primă necesitate pentru clerici, pentru că recitarea zilnică a slujbei religioase era pentru aceştia o datorie impusă de condiţia lor, acestea nu erau decât folositoare pentru negustori şi nu însemnau decât o plăcere pentru seniori, meşteşugari şi săteni. Cititul oferea posibilitatea urmăririi slujbei, pe aceea de a lua cunoştinţă de conţinutul unei scrisori sau al unui act notarial, în plan secundar, de a se iniţia în domeniul literaturii sau al unor cunoştinţe mai serioase, însă cărţile, încă sub formă de manuscrise, erau infinit mai rare decât în zilele noastre: o bibliotecă alcătuită din câteva zeci de volume era, pentru un particular, considerabilă. Scrisul servea la ţinerea socotelilor, la scrierea unor scrisori de afaceri şi, mai rar, la exprimarea sentimentelor, la semnarea unui act. Excelente în sine, şi o dată dobândite, aceste cunoştinţe veneau, în pregătirea pentru viaţă, după alte achiziţii de o importanţă mult mai mare.

Prin urmare, educaţia nu era dirijată de idei preconcepute şi nu avea în vedere existenţa unui bagaj comun care să fie predat la plecare (lăsând deoparte formaţia religioasă, considerată fundamentală), ci ţinea cont, aşa cum spunem noi astăzi, de orientarea profesională. Aceasta din urmă se făcea, de altminteri, de timpuriu, căci „cu greu poate fi un bun cleric cel care nu-şi începe pregătirea încă din copilărie, şi niciodată nu va călări bine cel care nu învaţă acest lucru de tânăr".

Părinţii decideau astfel, câteodată chiar înainte de naşterea sa, soarta vlăstarului lor. De altfel, adeseori, chestiunea nici măcar nu se mai punea: fiul ţăranului, al meşteşugarului, al juristului sau al avocatului şi al proprietarului de pământ... aveau, cel puţin cel mai vârstnic, calea deja stabilită: aceea de a-l seconda pe tatăl său, mai târziu de a-i urma. Pentru mezini, problema era uneori mai delicată. Fiul mai mic al unui ţăran putea rămâne în preajma tatălui său sau a fratelui mai mare dacă proprietatea era suficient de mare şi de bogată pentru a-i asigura hrana. Dacă nu, el trebuia să plece mai departe ca defrişor, „birtaş“ sau chiar, ca şi în zilele noastre, să se stabilească în oraş, ca servitor, ucenic, sau să se angajeze în slujba unui senior sau a unui comandant de armată. Mezinii din oraşele mici, deja iniţiaţi cât de cât în problemele negustoreşti, se lansau adeseori în comerţul ambulant şi ei au fost agenţii unei renaşteri a schimburilor şi ai unei vieţi economice active. Mezinii nobililor se puteau consacra vieţii cavalereşti şi găseau de lucru la întâmplare, în diferite locuri unde era război, sau puteau chiar să intre în ceea ce noi numim astăzi cariere administrative, de altfel destul de puţin delimitate de cea militară, în serviciul unui suzeran puternic. În secolul al XIII-lea, era soluţia clasică.

Fetele erau în mod firesc destinate căsătoriei. Totuşi, aveau nevoie de o dotă. De asemenea, ele puteau rămâne în casa părintească, în calitate de ajutoare devotate şi neplătite.

Dar pentru toţi şi toate se deschidea o cale suplimentară: viaţa religioasă; pentru unii, consacrare pornită din adâncurile sufletului, pentru alţii, un mijloc de a-şi găsi o casă, securitatea materială şi morală. Unii erau făgăduiţi prin jurământ chiar înainte de naştere, datorită pietăţii

mamei, şi intrau în mănăstire încă din copilărie. Marele Suger[59], pe atunci în vârstă de cinci sau şase ani, a fost condus în acest mod de către tatăl său, un ţăran sărac, la mănăstirea Saint-Denis, unde avea să ajungă, mai târziu, abate, în aceeaşi perioadă în care va fi şi consilier al regelui. Dreptul canonic admitea că micul „membru al unui ordin religios“ nu-şi putea lua un angajament definitiv decât în adolescenţă şi îi apăra până atunci dreptul de a ieşi din mănăstire. Educaţia clericală primită dădea posibilitate unei persoane de a deveni cu uşurinţă notar, scriitor public, om de afaceri sau profesor…

De altfel, se făceau eforturi pentru a ţine cont de dorinţele copilului sau, indiciu mai demn de încredere, de temperamentul său: ştrengarul în vârstă de zece ani care se arată neastâmpărat va deveni un excelent cavaler, dar cel care nu vrea „să cânte sau să râdă“ este, ni se spune, „predestinat pentru tonsură“.

Educaţia, o dată stabilită orientarea principală, va fi în primul rând practică şi concretă. Ea are scopul de a face individul cât mai apt cu putinţă pentru profesiunea şi starea sa socială. Copilul este, în general, format în şi pentru mediul în care trebuie să trăiască.

Pentru a face un tablou complet al educaţiei, ar trebui să luăm rând pe rând fiecare categorie socială şi profesiune şi, de asemenea, fiecare nivel de bogăţie. Detaliile ar fi nenumărate. Ne vom limita la examinarea pe scurt a câtorva tipuri de educaţie domestică, şcolile şi ucenicia.

---

[59] Suger (1081-1151): călugăr francez, ajunge abate la Saint-Denis în 1122, sporindu-i veniturile de patru ori. Cel cu care a studiat împreună, Ludovic al VI-lea, l-a făcut consilierul său pe probleme ecleziastice, influenţa sa fiind foarte mare în perioada 1132-1137; a făcut parte şi din consiliul lui Ludovic al VII-lea, care i-a încredinţat regenţa la plecarea în cruciadă (1147-1149).

În general, fetele erau educate în casă. Un anumit număr dintre ele, destinate vieţii religioase, orfane sau provenind din familiile prea numeroase ori bogate, erau crescute în mănăstiri. Viitoarea călugăriţă învăţa să citească, să scrie şi să cânte; adeseori lua lecţii de limba latină (pe care prinţesa Isabela[60], sora Sfântului Ludovic şi întemeietoare a mănăstirii din Longchamp, o cunoştea la fel de bine sau chiar mai bine decât capelanii săi), uneori de greacă veche şi ebraică. În sfârşit, ea învăţa să brodeze de mână, pentru altar, lucruri splendide.

Tinerele fete educate acasă erau pregătite pentru viitoarea lor îndeletnicire de stăpâne ale casei, iar o casă era, în acea perioadă, o lume care tindea să trăiască în sine şi să-şi fie suficientă, cu alte cuvinte, mama familiei trebuia să ştie să facă totul sau să ştie să poruncească totul, ceea ce înseamnă acelaşi lucru. Economul Parisului spune tinerei sale soţii că ea va fi judecată după aptitudinile ei: „Cu cât veţi şti mai mult, cu atât vă veţi bucura de mai multă cinste şi vor fi mai lăudaţi părinţii voştri şi ceilalţi în preajma cărora aţi fost crescută (educată)." Ignoranţa feminină nu era apreciată. Dacă judecăm lucrurile după acest tratat şi după alte documente, vom vedea că la baza educaţiei era aşezată cucernicia. Inspirată de o credinţă puternică, menţinută vie prin rugăciuni frecvente, aceasta trebuia să înflorească în fapte şi să confere întregii vieţi o solidă poziţie metafizică şi morală, să ocupe mintea şi inima. O învăţătură livrescă, servind drept împlinire, era recomandabilă: „Trebuie să-şi pună fetele să înveţe cunoştinţele pe care le posedă un

[60] Isabela de Franţa (1225-1270): soră a Sfântului Ludovic, a manifestat din tinereţe un adevărat cult pentru ordinul franciscan. Refuzând căsătoria cu fiul împăratului Frederic al II-lea, fondează mănăstirea din Longchamp (1259) în care a şi trăit.

cleric (să citească şi să scrie), precum şi Sfintele Scripturi. Ele îşi vor vedea mai bine mântuirea şi vor deosebi mai uşor binele de rău."

O dată încheiată astfel formarea spiritului şi a caracterului, urmau apoi cunoştinţele tehnice. Pentru tânăra noastră pariziancă din secolul al XIV-lea, se punea problema de a şti să aleagă, să comande, să supravegheze, să se îngrijească de servitori, să vegheze la păstrarea curăţeniei în casă, de a şti cum se întreţin lemnul, fierul, bronzul..., cum să se ocupe de aprovizionarea familiei (ceea ce trebuia să facă la scară mare în perioada recoltelor şi solicita măsuri de prevedere bazate pe informaţii certe, precum şi arta de a păstra în bună stare proviziile, de a trata şi a drege vinurile etc.), cum să îngrijească grădina, cum să fie în cunoştinţă de cauză în privinţa culturilor, pentru a se înţelege cu muncitorii agricoli, cum să întocmească un meniu şi să cunoască vânatul, peştii, sosurile, reţetele..., cum să taie, cum să coasă şi să brodeze, cum să spele, să facă curăţenie, cum să calce rufele, să ştie mii de reţete, pe scurt, toată economia domestică la care se adăugau, în plus, unele cunoştinţe de farmacie şi, uneori, chiar de medicină. O bună stăpână a casei din acele timpuri trebuia să fie cu adevărat o femeie şi jumătate.

Tânăra fată sortită să trăiască în lume, dar educată în mănăstire, era instruită într-o manieră ceva mai puţin practică. Asemenea tinerei destinate vieţii monahale, ea învăţa să citească, să scrie, să cânte şi să brodeze. Şi cum trebuia să fie pregătită să trăiască în secolul respectiv, era necesar să fie instruită într-un domeniu în care să strălucească: citea poveşti pe care să le poată istorisi, învăţa să cânte la un instrument cu care se putea acompania, juca şah (care era pentru societatea acelor timpuri ceea ce este jocul de bridge pentru societatea zilelor

noastre). Acesta este, în fond, întregul program al educaţiei la modă, aşa cum a fost cunoscut aproape până în zilele noastre, program care acordă o atenţie deosebită „artelor de divertisment“, oferind tinerei fete posibilitatea de a anima o reuniune şi, la nevoie, de a-şi câştiga pâinea cu lucrul de mână.

Şi cum viaţa de societate a înflorit începând din secolul al XIII-lea (să evocăm, în acest context, rafinamentele curteniei amoroase), tinerele femei cu moravurile îmblânzite de mănăstiri au fost foarte apreciate, de unde o adevărată emulaţie care determina toate persoanele bine crescute să caute o educaţie îngrijită.

Tinerele castelane şi burgheze erau învăţate de un preceptor sau de o profesoară să-şi citească rugăciunile şi romanele, ceea ce le va da posibilitatea „să povestească aventuri“. Ca şi suratele lor din secolul al XIX-lea, ele vor cânta şi vor dansa într-un cerc de prieteni şi vor broda pentru ele însele, pentru biserici, sau pentru prietenele şi prietenii lor, centuri, mănuşi, pungi pentru agăţat la brâu şi ornamente. Tinerele fete nobile învăţau, ca şi fraţii lor, să călărească bine pe cal, să dreseze păsări şi să vâneze.

Tinerii băieţi din familiile nobile, aşa cum am văzut deja, îşi petreceau primii ani împreună cu servitorimea. „Nobilii“, spune un autor de predici, „îşi pun la început fiii pe picioarele lor şi îi lasă să mănânce cu ceilalţi băieţi, dar când cresc mari îi despart.“ Către vârsta de şapte ani, copilul începea studiile sistematice cu profesori titraţi. Preotul părinţilor săi sau un pedagog de profesie îl învăţa să citească. (În secolul al XIII-lea, cea mai mare parte a oamenilor de vază îşi citea rugăciunile.) El avea, printre alţii, un profesor de echitaţie şi unul de scrimă, pentru a-i da „o formă bună“. După ce împlinea vârsta de zece ani,

începea acea pregătire militară care avea să reprezinte o ocupaţie pentru întreaga sa viaţă: învăţa să călărească, să dreseze păsări, câini şi cai, să lupte împotriva unui manechin (folosit drept ţintă), să mânuiască armele, chiar şi pe cele grele, să-şi întărească trupul. Cotate drept talente de către societate, el învăţa, de asemenea, să tranşeze cu precizie carnea şi să joace table şi şah.

După ce atingea vârsta de 14 sau 15 ani, mergea la curtea unui prinţ, unde educaţia sa se perfecţiona într-o societate mai elegantă şi mai numeroasă.

Acolo avea ca principală sarcină „să tăie bucatele" la masă, în faţa stăpânului său, a soţiei sau a fiicei acestuia. Îşi însoţea seniorul la vânătoare, la curte, la turnir sau în război. Juca şah, flecărea, dansa cu doamnele şi devenea, în felul acesta, din toate punctele de vedere, un membru al societăţii bune. Rezultatul obţinut în urma acestei educaţii, cavalerul la modă, ne este descris de un roman din secolul al XIII-lea după cum urmează: iubitor de turnire, dansuri şi jocuri, bun scrimeur şi suficient de suplu pentru a stinge cu piciorul o lumânare aşezată deasupra capului său, ştia să citească şi să cânte la biserică şi cunoştea suficient de bine artele liberale pentru a putea deschide o şcoală, indiferent de loc. Iată-ne, astfel, departe de nobilul analfabet, pe care ni l-am imaginat prea adesea. De menţionat, în plus, faptul că acest gen de educaţie şi aceste gusturi s-au perpetuat până în zilele noastre în „societatea" engleză, care a rămas, din multe puncte de vedere, una medievală.

În sfârşit, tânărul bărbat era ridicat la rangul de cavaler, ceea ce nu se întâmpla fără a fi organizate petreceri, din ce în ce mai somptuoase şi mai costisitoare, astfel încât, în secolul al XIV-lea, mulţi nobili nu-şi mai puteau asuma asemenea cheltuieli şi rămâneau pentru toată

viaţa scutieri. Primirea în rândurile cavalerilor presupunea, la început, doar înmânarea armelor celui care se arătase demn de acest lucru. Ulterior, Biserica a elaborat marile principii care consacrau şi încurajau folosirea forţei şi s-a folosit, pentru a pătrunde în suflete, de ceremonii solemne şi de o simbolistică expresivă: tânărul bărbat se îmbăia, se spovedea, se îmbrăca în veşminte de culoare albă, petrecea o noapte spunând rugăciuni, se împărtăşea, apoi îmbrăca un veşmânt de culoare roşie, simbol al sângelui pe care era pregătit să îl verse, primea armele binecuvântate şi depunea jurământul că îşi pune spada „consacrată" (la sfârşitul secolului al X-lea) în slujba dreptăţii şi că îi va apăra pe cei slabi[61].

Alături de educaţia domestică, cu sau fără preceptori, exista şi posibilitatea educării la şcoală. Deja în vremea lui Carol cel Mare, instruirea viitorilor săi funcţionari se făcea în şcolile mănăstireşti sau în şcoala Palatului. În secolul al X-lea, un Fulbert de Chartres[62] sau un Gerbert de Reims atrăgeau în şcolile lor episcopale studenţi din toate părţile. Secolul al XII-lea a fost martorul unei renaşteri generale a studiilor; la începutul secolului al XIII-lea, au fost garantate privilegiile Universităţii din Paris, în secolul al XIV-lea existau numeroase şcoli la sate.

---

[61] În perioada organizării cruciadelor, cavalerii s-au organizat în ordine religioase (*Ospitalierii, Templierii...*) pentru a apăra Ţara Sfântă şi pentru a-i ajuta pe pelerini. Dar în secolele XIV – XV, evoluţia societăţii a transformat cavaleria: suveranii au creat ordine laice (*Ordinul Jartierei, Lâna de Aur, Sfântul Mihail...*) şi apartenenţa la acestea era un titlu de glorie. Ele se află la originea decoraţiilor din vremea noastră (*Legiunea de Onoare, Meritul agricol...*). (n. a.)

[62] Fulbert de Chartres (960-1028): prelat francez, venit către 964 la Reims, ajunge profesor al viitorului rege al Franţei, Robert; în 992 merge să studieze medicina la Chartres, unde este ales episcop (1006 sau 1007), refăcând catedrala distrusă de incendiul din 1020. Este cunoscut pentru elocvenţa şi calităţile sale de subtil dialectician.

Şcolile episcopale erau, fără nici o îndoială, cele mai vechi. La Troyes, de exemplu, s-a constatat existenţa unui aşezământ de acest fel încă din secolul al VII-lea. Un decret papal din 826 şi Conciliul de la Lateran (1215) îi obligau pe episcopi să introducă predarea gramaticii şi a artelor liberale. Şcolile episcopale erau conduse de un canonic, un diacon sau un maestru de şcoală. Copiii formau o măiestrie, cântau în biserică şi deveneau adeseori clerici. Şcolile monahale erau asemănătoare, dar depindeau de mănăstire. Răspândirea ordinului benedictinilor a făcut să crească numărul lor. Afluxul de şcolari a determinat înmulţirea aşezămintelor de învăţământ, printre care se distingeau şcolile non-latine – în care învăţământul se limita la predarea catehismului, a cântatului, lecturii şi scrisului, alături de puţină aritmetică – şi şcolile latine, în care limba latină era singura limbă folosită şi singurul obiect de studiu. Copiii îşi formau spiritul urmărind autorii antici ale căror texte le citeau; studiul aprofundat al gramaticii îi obişnuia cu analiza (calitate ce a rămas eminamente franceză), iar folosirea exclusivă a limbii latine îi obişnuia cu mânuirea acesteia. Or, latina medievală, limbă vie, precisă şi tehnică, era instrumentul universal şi comod pentru cultura religioasă, literară, filosofică, juridică şi ştiinţifică. Ea era înţeleasă şi vorbită în întreaga Europă catolică şi nu a fost înlocuită în această funcţie de limbă internaţională (pe care a păstrat-o în Biserica catolică) şi în aceea de limbă comună a savanţilor. (La sfârşitul secolului al XIX-lea, tinerii doctori în litere îşi redactau, încă, una dintre tezele lor în limba latină.)

Elevii şcolilor erau externi. Ei plăteau o taxă şcolară, de care cei nevoiaşi erau scutiţi. Banii strânşi din taxe erau folosiţi pentru plata profesorilor şi cumpărarea materialelor (paie pentru acoperirea podelei, hârtie, cerneală şi instrumente de scris). Disciplina îngăduia nu numai

folosirea, ci chiar excesul de pedepse corporale, pe care, în general, portarul era însărcinat să le aplice. Acestea s-au perpetuat până în zilele noastre în şcolile engleze foarte bine cotate.

Autoritatea religioasă era responsabilă, în limitele jurisdicţiei sale, cu învăţământul, ceea ce implica alegerea şi supravegherea profesorilor, inspecţii pentru a verifica moralitatea şi modul în care se desfăşurau studiile şi, de asemenea, obligaţia de a încuraja instruirea. Un Pierre de La Chapelle, episcop de Carcassone la sfârşitul secolului al XIII-lea, amintea clerului său, într-o dispoziţie administrativă, că trebuia să răspândească învăţământul în zonele rurale.

La Troyes, în aceeaşi epocă, existau trei şcoli cu predare în limba latină, alături de o sumedenie de şcoli elementare. Se spune că toţi copiii din oraş, sau aproape toţi, frecventau o şcoală sau alta. Ni se mai spune că ei se întâlneau la ieşire şi cei care ţineau de o parohie se băteau cu cei din altă parohie. Încă de la începutul secolului al XII-lea, orăşelele engleze aveau, se spune, tot atâţia profesori de şcoală câţi perceptori şi funcţionari regali.

La un nivel superior faţă de şcoli, se aflau universităţile. Cele mai cunoscute erau cea din Paris, pentru teologie, drept canonic, medicină şi astronomie, cea din Orléans, pentru dreptul roman, cele din Padova, Salerno şi Montpellier, pentru medicină, ca şi cea din Bologna, la fel de renumită pentru dreptul canonic şi cel roman, cea din Oxford, pentru matematici, astronomie şi ştiinţele fizice, cele din Köln, Praga, Toledo... Programul facultăţii de arte cuprindea cele şapte arte liberale: *trivium* (gramatică, retorică, dialectică) şi *quadrivium* (aritmetică, geometrie, muzică, astronomie).

Profesorii făceau lecţii de două tipuri: comentariu, frază cu frază, al unei opere al cărei studiu servea drept bază pentru învăţământ sau discuţii (numite întrebări), în cadrul

cărora se confruntau teze contrare despre acelaşi subiect, după ce fuseseră formulate, cu alte cuvinte după ce fuseseră organizate în silogisme.

Comentariul se făcea pornind de la textele clasicilor: gramatica lui Priscianus, *Organon*-ul lui Aristotel, operele lui Porphyrios sau Boetius, la facultatea de arte; la teologie, *Sentinţele* lui Petrus Lombardus[63] etc. Memoria inepuizabilă a profesorilor le furniza studenţilor referinţe la textele apropiate de cele studiate, comparaţii, câteodată, prolifice. O metodă cât de cât asemănătoare cu aceasta s-a păstrat, până în zilele noastre, în şcolile arabe, şi cineva a putut scrie despre acest subiect rândurile următoare, valabile pentru Evul Mediu de care ne ocupăm:

„Această cultură... era aproape exclusiv gramaticală şi juridică, dar avea profunzime. Pătrunsă de spiritul teologiei, ea se întemeia pe recitarea din memorie a unui număr mic de opere, lămurite de comentatorii lor. În opoziţie cu această cultură «de citate şi compilaţii», lectura modernă, prin care cineva nu încearcă să reţină decât ideile, aduce cu sine o decădere a rolului memoriei şi chiar o transformare radicală a tipului de inteligenţă universitară."

În ceea ce priveşte discuţiile, ele reprezentau, în cazul celor mai slabi de minte, un prilej pentru a întocmi cataloage cu diferite opinii, fericiţi că puteau să înscrie după fiecare enunţ numeroase citate. Molière ridiculizează acest obicei care a supravieţuit cu mult Evului Mediu, degradându-se treptat. Dar profesorii inteligenţi dădeau dovadă de o înţelegere pătrunzătoare şi alcătuiau sinteze personale originale. Ne referim aici la ideile filosofice ale

[63] Petrus Lombardus (1100-1160): teolog lombard, a studiat la Reims, apoi la Paris, a predat teologia la Notre-Dame, fiind desemnat episcop al Parisului în 1159. Printre operele sale se numără şi cele *Patru cărţi ale sentinţelor*, lucrare ce i-a adus numele de Maestru al sentinţelor.

unui Toma d'Aquino, Bonaventura[64] sau ale unui Duns Scot[65], pe care le evocă un Hostiensis, un Huguccio... „Acest obicei, de a decide după ce examinau argumentele pentru şi contra, obişnuia spiritul cu libertatea" şi îi conferea vigoare. (De notat faptul că aceia care studiau dreptul învăţau, în plus, să argumenteze pro şi contra unei idei.) Câteva secole de raţionament scolastic au fost utile pentru a curăţi de rugină şi a ascuţi intelectul, care fusese lăsat să se tocească în perioada migraţiilor. Rafinaţi şi deveniţi mai supli la minte prin această metodă, oamenii Evului Mediu au văzut ridicându-se din rândurile lor câteva genii, au fost în stare să-i înconjoare cu un public care îi putea asculta şi înţelege, obligându-i, în acest fel, să se exprime şi să dea întreaga măsură a capacităţilor lor.

În ansamblu, efortul intelectual se concentra asupra inventarierii şi asimilării moştenirii antice şi asupra cunoaşterii omului, a existenţei şi a destinului său – preocupări pe care le regăsesc, după o perioadă de eclipsă, filosofiile noastre cele mai moderne. De asemenea, şi ştiinţele au progresat[66].

---

[64] Bonaventura (1221-1274): unul dintre cei mai mari teologi ai Evului Mediu, intră în ordinul franciscan şi îşi încheie studiile la Paris; este ales general al franciscanilor în 1257, devine cardinal-episcop de Albano în 1273, apoi cardinal. Operele sale, *Meditaţii asupra vieţii lui Christos* şi *Speculum Mariae Virginis* îl indică, înainte de toate, ca fiind un mistic.
[65] Duns Scot (1266-1308): filosof şi teolog scoţian, călugăr franciscan şi profesor de filosofie la Oxford, Cambridge şi Paris. Este autorul unor comentarii asupra operei lui Aristotel şi a traducătorilor săi arabi.
[66] Botanica, zoologia, anatomia, meteorologia au realizat mari progrese datorită observaţiei directe. Pe de altă parte, încă din secolul al XII-lea, traducerile din Euclid, din operele ştiinţifice ale lui Aristotel, apoi traducerile din scriitorii arabi au readus disciplinele de mai sus pe calea metodei ştiinţifice. În secolul al XIII-lea, oameni precum episcopul Robert Grosseteste, călugării Roger Bacon şi Albert cel Mare, combinând observaţia, raţionamentul şi experimentul, au deschis drumul către ştiinţa modernă, au pus bazele teoriei oglinzilor concave, au

Universităţile erau frecventate de tinerii serioşi care urmăreau ca prin aceste studii să-şi facă o situaţie, de fiii din familiile înstărite, nobile sau nu, pe care părinţii lor îi trimiteau la şcoală şi care profitau de această perioadă mai puţin pentru a studia, cât mai ales pentru a se bucura, în chip plăcut, de libertăţile pe care le oferea viaţa de student, pe scurt de aventurieri, de boemi leneşi care prelungeau, la nesfârşit, studiile iluzorii pentru a beneficia de privilegiile pe care această viaţă le oferea şi care nu provocau în oraş decât dezordini. Universitatea, aflată în imposibilitatea de a le înăbuşi, în lipsa unor mijloace de coerciţie suficient de energice – ea avea la dispoziţie prea binevoitoarea justiţie a Bisericii –, apăra totuşi aceşti credincioşi indezirabili împotriva jurisdicţiilor laice. Din această cauză, la Paris, în special, au apărut diferende foarte grave între Universitate şi rege. La Oxford, burghezii şi studenţii trăiau într-o stare de război cu intermitenţe.

Studenţii locuiau în camere închiriate de la particulari sau în colegii asemănătoare cu ceea ce se înţelege sub această denumire în ţările anglo-saxone ori cu căminele noastre din centrele universitare. Au existat aproximativ şaizeci de asemenea colegii în Parisul secolului al XIV-lea, printre care faimoasa Sorbonna, fondată de către Robert de Sorbon[67], fiu de ţărani şi capelan al Sfântului Ludovic. În acelaşi fel,

---

observat curcubeul, au studiat magneţii, etc. în timp ce alchimiştii descopereau numeroşi acizi şi apa regală care dizolvă aurul. Şi în secolele XIV şi XV, matematicieni precum John Maudith, Richard de Wallingford, Levi Ben Gerson, Nicolas Oresme întocmeau calendare astronomice, creau instrumente de măsură cu care îşi demonstrau teoriile, puneau bazele trigonometriei, descopereau întrebuinţarea graficelor, formulau legi, mai ales în domeniul cineticii, pe care le demonstrau cu ajutorul algebrei şi geometriei. (n.a.)

[67] Robert de Sorbon (1201-1274): teolog francez, fiu de ţărani, a devenit abate de Chambrai şi profesor de teologie. Intrând în slujba regelui Ludovic al IX-lea, profită de influenţa sa pe lângă rege, pentru a fonda colegiul care îi poartă numele (1253-1257). În 1258 ajunge abate la Notre-Dame din Paris, dar nu a fost niciodată cancelar la Sorbonna.

la Oxford, John de Balliol, apoi Walter de Merton şi William de Durham, episcop de Rouen, au pus bazele unor aşezăminte care s-au menţinut în mod glorios până în zilele noastre.

Cursurile se desfăşurau în diverse localuri, în general închiriate de către profesori, dintre care cele mai confortabile dădeau naştere unor speculaţii abuzive. Profesorul stătea aşezat pe un jilţ, în faţa unui pupitru; studenţii şedeau la picioarele sale, pe paie. Lecţiile erau, în general, citite, de unde şi denumirea de *lecturi* (care este încă utilizată pentru cursurile din universităţile anglo-saxone). Ele erau repetate de către pedagogi, dintre care unii erau profesori originali. Nu existau teme scrise pentru studenţi, ci doar practica disputei, pentru sau împotriva unei teze, ceea ce dezvolta, o dată cu memoria şi supleţea spiritului, mania contradicţiei. Pe durata studiilor, tinerii copiau, pentru a le păstra, un anumit număr de cursuri sau de cărţi pe care le închiriau, foaie cu foaie, de la bibliotecarul depozitar.

Examenele aveau loc la Crăciun sau în postul Paştelui. Ele erau asemănătoare cu susţinerea unei teze, în secolul trecut, şi constau în „dispute“, cu examinatorii, asupra problemelor din programă sau asupra argumentelor extrase dintr-o carte nescrisă de cel care dorea să obţină diploma, ci încredinţată lui pentru studiu de către cancelar.

Confirmarea studiilor consta în conferirea gradelor, ale căror denumiri le-am păstrat şi noi: bacalaureat, licenţă, masterat, doctorat[68]. Aceste grade dădeau unei persoane dreptul de a purta costumul universitar – pe care

---

[68] În Evul Mediu nu există un termen pentru *intelectual*, există un tip definit drept persoana care munceşte „cu vorba şi cu mintea“, nu „cu mâinile“, şi care poate avea diferite denumiri: *magister* (magistru, maestru), *doctor* (savant, învăţat), *philosophus* (filosof), *litteratus* (literat).

profesorii şi chiar studenţii din unele ţări îl mai poartă încă. Noul doctor primea, împreună cu boneta pătrată, un inel, simbol al căsătoriei sale cu ştiinţa. Toate acestea îi erau înmânate în cadrul unei ceremonii religioase solemne, învestitură asemănătoare, în ordinul său, cu cea a cavalerilor sau cu cea a depunerii jurămintelor la intrarea în călugărie. Ziua se încheia cu petreceri îmbelşugate oferite noilor săi colegi de către cel care obţinuse titlul.

Copiii care erau destinaţi unui meşteşug intrau în ucenicie. Situaţia lor ne este bine cunoscută pentru Parisul domniei Sfântului Ludovic, deoarece, în anul 1268, prepozitul Étienne Boileau, căruia îi fusese încredinţaţă jurisdicţia meseriilor, a purces la redactarea în scris a tradiţiilor acestora. Chiar dacă unele s-au abţinut, 121 şi-au supus statutele aprobării magistratului.

Putem observa, aşadar, că cea mai mare parte a meseriilor avea o organizare corporativă care tindea către stabilitatea şi apărarea profesiei respective, prin respectarea calităţii (garanţie acordată clienţilor), prin lupta împotriva acaparării sau sugrumării pieţei şi prin reglementarea muncii (garanţie acordată meşteşugarilor şi angajaţilor lor). De notat faptul că meşteşugurile şi-au schimbat mult caracteristicile acolo unde preponderenţa crescândă a marilor antreprenori capitalişti, care produceau pentru export, a condus la următoarele transformări: economia închisă a fost înlocuită cu o economie deschisă, căutării mijloacelor de subzistenţă i-a luat locul obţinerea profitului, echilibrului realizat între meşteşugari i-a urmat dominaţia câtorva întreprinzători puternici. Acest fenomen se poate observa în Flandra.

Meşteşugarul era recrutat, de preferinţă, din mediul respectiv de lucru: dintre copiii proprietarilor de ateliere sau dintre rudele acestora şi, cu excepţia primului caz,

numărul ucenicilor era, în mod strict reglementat, limitat la unul sau doi, deoarece era necesar să se menţină proporţia între mâna de lucru şi debuşeele economice şi era în interesul copilului să se vegheze ca stăpânul să-i poată consacra acestuia toată atenţia.

Intrarea la ucenicie prilejuia, câteodată, organizarea unei ceremonii, în timpul căreia copilul depunea un jurământ că se va supune la ceea ce urma să înveţe, precum şi încheierea unui contract, în general nescris, în secolul al XIII-lea, dar confirmat de patru martori care se îndeletniceau cu meşteşugul respectiv, dintre care doi erau patroni de ateliere şi doi erau lucrători. Stăpânul se angaja să-l primească pe copil, să se îngrijească de cazarea şi masa acestuia, să-l înveţe meseria şi să-l trateze cum se cuvine şi părinteşte, „ca pe fiul unui om cinstit". Pedepsele aplicate de stăpân erau autorizate, dar nu şi palmele date de soţia sa, care putea să aibă un temperament coleric.

De cealaltă parte, copilul datora o prestaţie pecuniară, fixată prin statute, şi un anumit număr de ani de muncă, meniţi atât învăţării meseriei, cât şi despăgubirii în natură a stăpânului său pentru pensiune şi pentru timpul acordat. În cazul postăvarilor, ucenicia dura patru ani, în cel al tapiţerilor, opt ani, al meşteşugarilor care fabricau obiecte de cristal, zece ani...

Atunci când stăpânul abandona meşteşugul, ca urmare a unei boli, a efectuării unui pelerinaj, a sărăciei sau din cauza bătrâneţii, ucenicul era încredinţat unui coleg pentru perioada de timp rămasă până la încheierea uceniciei. Pentru a evita însă abuzurile, stăpânul nu avea voie, dacă revenea asupra deciziei, să ia un alt ucenic înainte de expirarea timpului normal pe care primul trebuia să-l petreacă la el.

Dacă respectivul copil, „din prostie sau din propria voinţă“, îşi părăsea stăpânul, acesta trebuia să pornească în căutarea lui timp de o zi, apoi să îl aştepte – fără a putea să angajeze un nou ajutor – timp de trei luni, în cazul fierarilor, un an pentru ceilalţi meşteşugari, întreaga perioadă ce mai rămăsese din ucenicie, în cazul lăcătuşilor în aramă. Această sancţiune avea scopul de a-l îndemna pe stăpân să şi-l apropie pe copil prin blândeţe şi printr-un comportament prietenos. În cazul în care fugarul revenea, stăpânul trebuia să-l reprimească cel mult de două ori, dar la a treia abatere de acest fel, nici el, nici colegii săi nu mai erau obligaţi să-l accepte pe adolescentul nestatornic. Concurentul care ar fi angajat un ucenic care a rupt contractul ar fi fost boicotat.

La sfârşitul perioadei de ucenicie, tânărul, eliberat de angajamentele sale, era admis în breaslă după ce jura pe nişte moaşte să respecte prevederile din statute. De acum înainte el putea munci ca lucrător, fie în atelierul în care se formase, fie în altă parte, şi era supus controlului pe care corporaţia îl exercita asupra membrilor săi. „Nimeni“, spuneau postăvarii, „nu este obligat să suporte în preajma sa, sau în preajma altuia cu aceeaşi meserie, un hoţ sau un ucigaş, nici un stricat care ţine o curtezană la ţară sau în casă (desfrânat care are o amantă în afara oraşului sau în oraş).“

În sfârşit, lucrătorul, fie imediat, fie după un an sau mai mult de practicare a meseriei (patru ani, în cazul brutarilor), era pregătit să intre în rândurile meşterilor, cu condiţia ca el să fie considerat priceput, să aibă ceva posibilităţi materiale pentru a se stabili şi să jure că va respecta cutumele. Ultimul său patron se înfăţişa ca garant pentru prima condiţie, cei care supravegheau practicarea meseriei o verificau pe cea de a doua. Intrarea într-o

breaslă era, în general, liberă, deşi câteodată aceasta trebuia cumpărată de la rege sau de la un concesionar, însă întotdeauna solicitantul trebuia să achite cotizaţia pentru asociaţie, să dea o milostenie pentru bolnavi şi să organizeze o petrecere sau un banchet pentru noii colegi.

III. Căsătoria

În Evul Mediu, căsătoria era un act important din punct de vedere familial şi economic, în unele situaţii patrimonial şi, câteodată, politic. Din perspectiva Bisericii, cei doi soţi îşi încredinţau reciproc o taină, cea a căsătoriei. În sfârşit, pentru o anumită literatură, născută din lipsa de activitate a unei societăţi bogate şi leneşe, ea era o formalitate socială, care nici nu putea statornici inima, nici nu implica dragostea (teorie care presupune o perioadă de decadenţă şi care nu exprimă deloc starea societăţii franceze din secolul al XIII-lea, aşa cum literatura din ultimii cincizeci de ani nu reprezintă moravurile noastre).

Căsătoria medievală era, în primul rând, un act important din punct de vedere familial, deoarece solidaritatea era foarte mare în interiorul familiei, cu atât mai mare cu cât aceasta rămânea legată de acelaşi lot de pământ, generaţie după generaţie. Onoarea unui membru al familiei era şi a celorlalţi, duşmăniile unuia erau împărtăşite de ceilalţi şi orice problemă personală devenea, *ipso facto*, una de familie. În toate momentele importante ale vieţii sale, omul era însoţit de întreaga sa familie: fie că apărea în faţa justiţiei, fie că era antrenat într-un război particular, atât timp cât dura această nenorocire, el era asistat de toţi ai săi şi îi implica, de voie, de nevoie, pe toţi. Se înţelege că atunci când era introdus un nou membru în familie, el trebuia, mai întâi, să fie acceptat de aceasta.

De notat, în plus, faptul că o nouă familie nu însemna neapărat şi constituirea unui nou cămin. Foarte adesea, atât la oraş, cât şi la ţară, atât în familiile nobile, cât şi în cele nenobile, se întâmpla ca tânărul cuplu să rămână împreună cu părinţii, cei ai soţului, cel mai adesea, cei ai soţiei, când aceasta nu avea fraţi. Acest lucru se întâmpla fie datorită lipsei mijloacelor pentru a se instala în altă parte, fie pentru că exploatarea pământului sau afacerea familiei ofereau suficient loc unor noi ajutoare şi organizarea economică a familiei cerea din ce în ce mai mulţi membri. În acest fel, s-au constituit adevărate „comunităţi" familiale, care grupau, în jurul aceleiaşi „vetre şi oale", fraţi şi veri. În acest caz, „comunitatea familială" creată era considerată ca fiind celula socială şi nu familia simplă. Ea trebuia să achite impozitele, să îndeplinească obligaţiile militare, corvezile – membrii săi trebuiau să le împartă între ei. La destrămarea acesteia şi nu la moartea vreunui membru al familiei, avea loc, în familiile de rând, o acţiune ce corespunde stabilirii drepturilor de succesiune din zilele noastre. Unele dintre aceste „comunităţi tăcute" au trăit în bună înţelegere, timp de secole, până după Revoluţia franceză.

Căsătoria era mijlocul clasic de a realiza o alianţă favorabilă sau cel puţin pacea între două familii, rurale sau senioriale. S-a întâmplat chiar să se dispună de copii încă de la naşterea acestora sau de la o vârstă fragedă. În Bretagne, s-a menţinut, până în secolul trecut, obiceiul de a-i creşte în acelaşi leagăn pe viitorii logodnici.

Cu o importanţă familială şi politică, căsătoria avea, de asemenea, însemnate consecinţe patrimoniale. Toate acestea formau, de altfel, un întreg. În această situaţie, având o funcţie socială, patrimoniul era un element, un mijloc. Omul era inseparabil de bunurile sale. Pentru a dispune de acestea din urmă, trebuia să se dispună de cel

dintâi; nu este vorba câtuşi de puţin de materialism, ci de noţiunea concretă a răspunderii. Atunci când o fată, de exemplu, moştenea o feudă sau un lot de pământ ţărănesc, buna rânduială a lucrurilor cerea ca o autoritate masculină să-şi asume răspunderea: era nevoie de un bărbat pentru a apăra un castel puternic, pentru a face garnizoana să i se supună, pentru a menţine pacea în cadrul senioriei, precum şi pentru a îndruma cultivarea ogoarelor şi a porunci servitorilor. În consecinţă, tatăl îşi alegea succesorul în persoana soţului acestei fiice. Când fata era orfană, se recunoştea destul de timpuriu faptul că, chiar dacă interesele legate de pământ sunt mari şi urgente, şi cele ale moştenitoarei trebuie să fie apărate. Nu exista decât o singură soluţie: să se încredinţeze pământul unui administrator, pentru a da copilului timp să crească; fata era însă căsătorită de îndată ce ajungea la o vârstă potrivită, adică atunci când împlinea 13 sau 14 ani. Dacă ea nu accepta pe nici unul dintre pretendenţii care îi erau prezentaţi, nu-i rămânea decât să renunţe la drepturile sale, intrând într-o mănăstire. Aceasta era cea mai înţeleaptă soluţie şi nimeni nu avea nimic de obiectat.

Atunci când fata avea fraţi, în loc să-şi atragă soţul în familia ei, mergea ea în familia lui, înzestrată cu o dotă care reprezenta un acont din moştenire. În general, i se cerea să jure, cel puţin în sudul Franţei, că nu va pretinde ulterior nimic din succesiunea părinţilor săi.

Căsătoria avea în plus şi o importanţă economică. Fiecare adult este un producător; copiii sunt o bogăţie. Când unirea se realiza între supuşi din două seniorii diferite, acela dintre soţi care pleca îl sărăcea pe stăpânul iniţial cu tot atât cu cât îl îmbogăţea pe celălalt. Era necesar, aşadar, consimţământul seniorului interesat şi, în general, totul se rezolva prin plata unei taxe. În Normandia,

de exemplu, ţăranul care se căsătorea în afara senioriei putea să ia cu sine mobila, dar urma să plătească 12 dinari pentru prima livră din dotă (aproximativ 5 %), câte 6 dinari pentru fiecare livră din dotă în plus (aproximativ 2,5 %), 4 dinari pentru fiecare pernă, saltea, sul de căpătâi, pentru fiecare picior al scrinului şi pentru broasca acestuia (aproximativ 2,5 %). Atunci când aceste mariaje interseniorale s-au înmulţit, seniorii încheiau tratate care permiteau libera căsătorie a supuşilor de pe domeniile respective.

Faţă de toate aceste concepţii care nu luau în considerare, în căsătorie, decât consecinţele sale sociale, Biserica a enunţat teorii de-a dreptul revoluţionare. În viziunea acesteia, bărbatul şi femeia se uneau printr-o taină indisolubilă, pentru formarea căreia consimţământul lor mutual era necesar şi suficient[69]; de sfinţenia acesteia depindea mântuirea sufletelor lor veşnice. Ea nu lua în considerare nici aprobările, nici poruncile rudelor sau ale autorităţilor. Băieţandrii îndrăgostiţi au profitat de această situaţie pentru a se căsători fără a ţine seama de familiile lor. De aici, situaţii dramatice din care literatura s-a inspirat.

Bineînţeles, existau oameni care îşi ridicau cu greu modul de a gândi şi de a trăi la nivelul concepţiilor teologice. Pentru că Biserica nu recunoştea nici repudierea, nici divorţul, ci cel mult separarea părţilor fără ruperea legăturii conjugale, ei au găsit un mijloc indirect, comod: invocarea unui obstacol, cum ar fi înrudirea până la un grad interzis[70],

---

69 „Consimţământul face căsătoria creştină“, spunea papa Nicolae I, încă din 866. Dacă dreptul roman cerea şi consimţământul părinţilor sau al tutorilor, după o perioadă de nehotărâre, Biserica sfârşeşte prin a decide că numai consimţământul soţilor este necesar.

70 Încă din timpul lui Pepin cel Scund, dispoziţiile conciliului de la Ver enumeră căsătoriile interzise din cauza consangvinităţii, rămânând totuşi autorizată căsătoria între veri. Ulterior, există tendinţa de a întări interdicţiile, între secolele VIII-XI, prohibiţia ezitând între al patrulea şi al şaptelea grad de rudenie, pentru a se fixa la cel din urmă, în secolul al XI-lea.

înrudire pe care o descopereau exact în momentul în care căsătoria devenea de nesuportat şi datorită căreia puteau determina autorităţile ecleziastice să pronunţe o anulare cu caracter retroactiv. Nefericitul Ludovic al VII-lea, amăgit de o femeie de care fusese totuşi foarte îndrăgostit, a părăsit-o în acest fel. Dar Filip August, deşi era foarte dornic să o repudieze pe Ingeburge, cu care nu a petrecut decât o noapte, nu a reuşit niciodată, datorită lipsei unui motiv juridic suficient de puternic, să rupă o legătură care a rămas înnodată până la moartea sa[71].

Uneori depăşită de brutalitatea intereselor materiale sau a obiceiurilor, câteodată trădată chiar de propriii săi clerici, Biserica a susţinut cu aceeaşi îndârjire principiile sale. Atunci când Isabela, regina Ierusalimului[72], a fost despărţită de soţul său din motive politice, apoi recăsătorită, împotriva voinţei sale şi în mod succesiv, cu doi seniori puternici cărora le-a transmis coroana sa, papa a reuşit să extragă, spre folosinţa poporului, morala unei istorii care s-a încheiat prin moartea regretabilă şi rapidă a celor doi regi: „O femeie a fost dată în mod succesiv, printr-o uniune josnică, ... de două ori unor aşa-zişi soţi; şi aceste căsătorii nepermise au obţinut consimţământul şi chiar

---

[71] În 1193, la 3 ani după moartea primei soţii, Filip al II-lea s-a căsătorit cu o prinţesă daneză, Ingeburge, sora regelui Knut al IV-lea. A doua zi după căsătorie, din motive necunoscute, convoacă o adunare a episcopilor pentru desfacerea acestei uniri. Familia domnitoare din Danemarca se plânge papei, iar Inocenţiu al III-lea aruncă anatema asupra Franţei (1200), obligându-l astfel pe Filip să o păstreze pe Ingeburge, dar el o menţine într-o stare de semi-captivitate şi nu o acceptă, decât în 1213, în calitate de regină, nu şi de soţie.

[72] Isabela de Anjou (1169-1205): regină a Ierusalimului şi Ciprului; mariajul său cu Onfroi de Toron a fost desfăcut, căsătorindu-se cu Conrad de Montferrat, senior de Tyr, iar după asasinarea acestuia (1192) cu contele Henri de Champagne, apoi cu regele Ciprului, Amaury de Lusignan, deveniţi regi ai Ierusalimului.

aprobarea publică a clerului din Siria. Dar Dumnezeu, pentru a-i înspăimânta pe cei care intenţionează să imite un exemplu atât de detestabil, a răzbunat fără zăbavă şi fulgerător încălcarea legilor sale." În felul acesta, întorcându-se împotriva brutalităţii moravurilor, Biserica a făcut să pătrundă în lumea medievală ideea că atunci când cineva se căsătorea făcea acest pas pentru toată viaţa. Poeme sau istorioare (*fabliaux*)[73] cu ton muşcător sau burleşti ne prezintă situaţii ce se regăsesc în toate epocile, soţii leneşe sau autoritare care datorită dezordinii ori ieşirilor lor şi-au transformat căsnicia într-un veritabil infern. Soţul, care se plânge şi care va căuta uneori să-şi îmblânzească soţia, fie şi cu ajutorul ciomagului, îşi găseşte consolarea în băutură... dar nu poate să se gândească la ruperea legăturii conjugale[74]. În situaţia inversă, soţul desfrânat, beţivan sau trândav îşi abandona soţia sau o lăsa să trăiască în mizerie, iar ea rămânea supraveghetoarea tristului său cămin şi îşi creştea copiii. Situaţiile considerate imorale, conform canoanelor, îi alungau din sânul Bisericii, de la participarea la taine, având drept consecinţe, atunci când scandalul era cunoscut de toată lumea, chiar excomunicarea şi dezaprobarea societăţii. Astfel încât păcătosul era determinat să se căiască, fie chiar şi pe patul de moarte, şi prin penitenţa sa să aducă omagiu acelor principii pe care le nesocotise prin comportarea sa.

Căsătoria îi datorează acestei indisolubilităţi acea mare gravitate care ne este atestată de-a lungul întregii istorii a vechii Franţe.

---

[73] Scurte povestiri în versuri octosilabice, amuzante sau moralizatoare, specifice literaturii din secolele XIII-XIV.

[74] Canoanele acordau soţului dreptul de a-şi trimite înapoi soţia dacă ea a complotat împotriva lui şi i-a pus viaţa în pericol, situaţie în care bărbatul se putea recăsători, dar femeia, nu.

Alegerea unei logodnice era făcută de toţi cei interesaţi: tatăl, mama, „prietenii carnali (*amis charnels*)[75], iar, când era vorba despre un nobil, oamenii (rudele) din baronia sa: „Oamenii tăi te roagă“, îi spuneau ei, „să le dai libertatea de a căuta pentru tine o doamnă dintr-o familie potrivită… pe care îţi va face plăcere să o iei în căsătorie… şi de la care, sperăm, să dobândeşti urmaşi, iar noi un senior din sângele tău, care să te moştenească.“ Şi, ne spune un poem din secolul al XIII-lea, „tuturor baronilor săi care aşteaptă / Le răspunde regele cu multă blândeţe / După voinţa şi plăcerea voastră vă voi îndeplini, Seniori, dorinţa / Căci cel care nu îndeplineşte voinţa / Oamenilor săi, nu va dobândi de la ei puterea.“ Un tânăr dintr-o familie mai puţin importantă avea mai multă libertate în alegerea sa.

Iată cum ne descrie un gentilom din secolul al XIV-lea o întâlnire matrimonială în care el fusese una dintre părţi. (Aceasta ar putea reprezenta încă o scenă din viaţa de provincie.) „S-a întâmplat odată să se vorbească despre căsătoria mea cu o nobilă şi frumoasă fată care avea tată şi mamă. Şi în această situaţie m-a condus seniorul meu la tatăl ei pentru a o vedea. Şi când noi am ajuns acolo, ni s-a făcut o primire frumoasă şi prietenoasă. Astfel încât am privit-o pe cea despre care mi se vorbise şi am vorbit despre tot felul de lucruri, pentru a afla mai multe despre firea sa. Astfel că am ajuns cu discuţia la prizonieri, despre care i-am spus: «Domnişoară, dacă aş alege, aş prefera mai degrabă să fiu prizonierul dumneavoastră, decât al altora şi gândesc că închisoarea voastră nu va fi la fel de aspră, precum cea a englezilor». Iar ea mi-a răspuns că îl văzuse de curând pe cel pe care ea l-ar fi dorit într-adevăr

[75] În Franţa, pentru a vorbi despre rudele apropiate, se spunea, de obicei, „prieteni“ (*amis*), şi dintr-o destul de rară preocupare pentru exactitate se precizează „prieteni carnali“.

să fie prizonierul ei. Şi atunci am întrebat-o dacă l-ar închide într-o temniţă grea, iar ea mi-a spus că nu şi că îi este la fel de drag ca şi propriul său trup. Şi eu i-am spus că acesta era foarte fericit că are o închisoare atât de plăcută şi de nobilă. Ce să vă mai spun? Ea avea un mod plăcut de exprimare şi părea, judecând după cuvintele sale, să ştie destul de multe şi să aibă ochiul ager şi vioi. Şi am tot vorbit. Şi totuşi, cînd a sosit momentul despărţirii, ea a fost foarte deschisă, căci m-a rugat de două sau trei ori să nu întârzii să vin să o mai văd. Şi am stabilit puternice legături de prietenie, astfel încât într-un timp atât de scurt eram foarte legaţi, deşi nu o mai văzusem niciodată şi deşi ea ştia bine că se discuta despre căsătoria noastră.

Şi când am plecat, tatăl şi seniorul meu mi-a spus: «Cum ţi se pare cea pe care ai văzut-o? Spune-mi părerea ta». Astfel că eu i-am răspuns: «Domnule, mi se pare bună şi frumoasă, dar nu-i voi fi niciodată mai aproape decât îi sunt acum, vă rog. Şi astfel i-am zis ce părere aveam despre ea.»“ Iar căsătoria nu s-a realizat.

Ca şi în zilele noastre, atunci când tinerii şi familiile lor erau de acord, se sărbătorea logodna, întărită prin schimbul de inele. Scena ne este descrisă într-un roman în felul următor: „Un inel (de logodnă) este scos de pe degetul său; – Îl pune pe degetul alesei sale şi spune: «Prietenă, prin acest inel de aur vă fac stăpână peste iubirea mea veşnic sinceră.» Şi de pe degetul ei primea un inel.“ Aici este vorba despre două inele de logodnă: fiecare îl primea pe al său de la celălalt. Nu este vorba numai despre un schimb de cadouri, ci despre încheierea unui contract cu consecinţe juridice. Să remarcăm termenul folosit: *vă fac stăpână (saisis)*, care este o expresie tehnică din limbajul juridic, şi să ne amintim de faptul că transferul de proprietate sau de stăpânire era, de regulă, efectuat în Evul

Mediu în cadrul unei ceremonii simbolice şi prin intermediul remiterii unui obiect, adeseori personal (inel, mănuşă, cuţit...). Logodna prin schimbul de inele înseamnă, în acest fel, ceva mai mult decât un gest graţios: ea acordă fiecăruia dintre logodnici un drept asupra celuilalt. Ruperea acestei legături era foarte dificil de obţinut şi implica sancţiuni. (A se face o comparaţie cu jurisprudenţa actuală din Statele Unite ale Americii în materie de *breach of promise – nerespectare a promisiunii.*)

Biserica, veghind la respectarea jurămintelor, înregistra în mod oficial logodna, conform unui ritual a cărui reînnoire se încearcă, în zilele noaste, în unele regiuni. Tinerii, însoţiţi de părinţii şi prietenii lor, mergeau la biserică şi erau primiţi în pridvor de către preot, care purta etolă şi stihar alb. Acolo, după ce se asigura în legătură cu numele şi identitatea lor, acesta le punea întrebările rituale: „Martin, prin jurământul tău, făgăduieşti să iei de soţie pe Blanche, dacă sfânta Biserică încuviinţează?“ Martin răspunde: „Jur!“ Aceeaşi întrebare este pusă şi tinerei fete. Apoi preotul spune (în limba latină): „Iar eu vă logodesc în numele Tatălui, al Fiului şi al Sfântului Spirit. Amin.“

Logodna astfel încheiată inaugura perioada „afişării în biserică a căsătoriei“ (*ban*) care dura, în mod obişnuit, patruzeci de zile, şi în cursul căreia căsătoria proiectată era anunţată la biserică (acesta este sensul termenului *ban*) în mai multe rânduri, cu scopul de a determina declaraţii cu privire la piedicile canonice, cum ar fi înrudirea până la un grad interzis, logodne anterioare care nu fuseseră desfăcute, obstacole care ar fi putut împiedica Biserica să realizeze căsătoria. Pe durata perioadei „de afişare“, era interzis logodnicior să locuiască sub acelaşi acoperiş.

Ceremonia căsătoriei o repeta pe cea a logodnei. Jurămintele erau aproape identice. Totuşi, unii s-au înşelat,

astfel încât a fost necesar să se introducă în formula ritualului precizarea necesară care să facă imposibilă orice confuzie între cuvintele referitoare la *viitor* şi *prezent*.

Ceremonia se desfăşura, de asemenea, în acelaşi loc: în pridvorul bisericii. În acelaşi loc se desfăşura, de asemenea, prima parte a ceremoniei botezului şi tot acolo tânăra femeie era primită de către preot pentru slujba de curăţire de după naştere, biserica însăşi fiind rezervată pentru cultul divin în sens strict. De asemenea, în acelaşi loc, în faţa pieţei în care se ţinea adunarea, în fiecare săptămână, la ieşirea de la liturghie, se făceau anunţurile. Ca şi strigările, căsătoria era oficiată în public[76], în faţa mulţimii: Biserica condamna clandestinitatea, care ar fi putut acoperi fraudele.

Aşadar, în plină zi, tinerii făgăduiţi unul altuia veneau, îmbrăcaţi cu cele mai frumoase veşminte ale lor, în culori strălucitoare (era preferată mai ales culoarea roşie) şi purtând coroane de flori sau din argint. Portul unei coroane era, de altfel, frecvent de sărbători, pentru toate categoriile societăţii, pentru cei tineri, în mod special. Tânăra fată avea părul despletit, ca semn al virginităţii, sau acoperit cu un voal subţire. Conduşi de părinţi sau de naşii şi naşele lor, însoţiţi de prieteni şi precedaţi de muzicanţi, tinerii făceau schimb de jurăminte, fie de la sine, fie la întrebarea preotului. Atunci avea loc binecuvântarea şi intervenea datina inelului, pe care soţul îl punea pe acel deget al soţiei sale „a cărui venă merge direct la inimă, ceea ce înseamnă că inima sa consimte la această căsătorie". Inelul Sfântului Ludovic, soţul Margaretei de Provence, avea inscripţia: „Dumnezeu. Franţa. Margareta", adică, în ordine ierarhică, cele trei iubiri care stăpâneau în exclusivitate inima regelui.

---

[76] Încă din secolul al VIII-lea, Pepin cel Scurt cere ca nunta să fie celebrată public, pentru a evita orice încercare de fraudă.

În acel moment, martorii schimbau deseori între ei puternice lovituri de palme şi bruftuluieli, pentru a-şi întipări mai bine în memorie amintirea actului care de-abia se săvârşise. Să ne amintim de faptul că nu existau registre şi să observăm că aceste lovituri – obiceiuri ţărăneşti – făceau parte, ca să spunem aşa, din ritualul mărturiei.

Se intra după aceea în biserică, unde preotul dădea mirilor binecuvântarea nupţială şi era celebrată slujba religioasă (slujbă închinată Sfintei Treimi sau o slujbă specială). Soţii asistau acoperiţi cu acelaşi voal, numit *poêle*[77]. În Provence, acesta acoperea umerii soţului şi capul soţiei sale. În situaţia în care, înainte de căsătorie, soţii aveau deja unul sau mai mulţi copii, era suficient ca aceştia să fie aşezaţi împreună cu părinţii lor sub acest voal pentru a-i recunoaşte astfel.

În timpul slujbei, cei doi soţi împărţeau, potrivit unor obiceiuri diferite de la o ţară la alta, o bucată de pâine sau o ostie binecuvântată şi beau din aceeaşi cupă cu vin sfinţit. După aceea ei aprindeau o lumânare la altarul Sfintei Fecioare, unde uneori mireasa lua o furcă şi torcea timp de câteva clipe. În sfârşit, însoţiţi din nou de prietenii lor şi de cler până la poarta bisericii, ei intrau în cimitir şi mergeau să se roage la mormintele morţilor lor. Evenimentul nu putea avea loc fără a readuce în memorie rânduieli foarte vechi: întreaga familie era prezentă, inclusiv strămoşii dispăruţi.

Îşi continuau apoi drumul spre locuinţa lor, iar prietenii aruncau asupra tânărului cuplu boabe de grâu spunând: „belşug, belşug“ (*„plenté, plenté“*), un vechi rit magic de fertilitate, care s-a perpetuat până în zilele noastre în ţările anglo-saxone. La Bologna, în ciuda

[77] Vălul ţinut deasupra capului mirilor la cununie.

reglementărilor municipalităţii, se aruncau asupra tinerilor căsătoriţi tot felul de lucruri: zăpadă, rumeguş de lemn, deşeuri de pe stradă şi bucăţele mici de hârtie, care trebuie să fi fost primele confetti. La locuinţa lor, începeau festinele, petrecerile şi dansurile. La căderea nopţii, cei doi soţi mergeau la culcare şi preotul venea împreună cu sacristanul său aducând apa sfinţită şi tămâia pentru a binecuvânta patul nupţial. Însă, în unele regiuni – şi acest obicei a dăinuit timp îndelungat în ţinuturile bretone –, proaspeţii căsătoriţi îi luau ca model pe Tobias şi Sara, dedicând prima lor noapte Sfintei Fecioare, iar nunta dura două zile în loc de una.

Atunci când un mare senior sau însuşi regele îşi căsătoreau fiul sau fiica şi, în mod deosebit, când era vorba de cei mai vârstnici, serbările erau îndelungate şi somptuoase. Populaţiei îi erau oferite ospeţe în aer liber, vinul curgea la fântânile publice. Însă toţi erau chemaţi să participe la cheltuieli, ca şi la serbări. Căsătoria celei mai vârstnice fiice a seniorului constituia unul dintre cele patru cazuri de acordare a ajutorului, cu alte cuvinte, de impozitare feudală, recunoscute pretutindeni[78].

În cazul în care un ţăran se căsătorea, întregul sat lua parte la nuntă, inclusiv seniorul. „Cel care se căsătoreşte de pe zisul fief", ne informează un document normand de la începutul secolului al XV-lea, „fie în afara, fie în interiorul numitului domeniu, dacă ia pământ împreună cu soţia sa, datorează seniorului suma de 5 sous sau, dacă vrea să vină să mănânce (la castel) el cu soţia, vor aduce două ulcioare cu vin, o plăcintă din făină de grâu şi un picior de

[78] Astfel, în 1111, un fief (feudă) angevin era grevat de „cele patru biruri directe: pentru răscumpărarea seniorului, dacă este luat prizonier; când fiul său cel mare va intra în rândul cavalerilor; când fiica sa cea mai mare se va căsători; când el însuşi va avea de făcut o cumpărătură [de pământ]".

bou." În altă parte: „Dacă cineva se căsătoreşte pe zisul domeniu, el datorează o bucată de carne, două pâini şi două ulcioare cu vin şi darul trebuie să fie comparabil cu cel al soţiei şi trebuie să-l aducă la zisul castel însoţit de lăutari care îşi fac meseria (cu alte cuvinte cântă)." Numai ţăranii care luau pământ, aşadar destul de avuţi pentru a face faţă cheltuielilor unei asemenea exploatări, datorau aceste cadouri, în general compensate de darurile seniorului.

Recăsătorirea văduvilor constituia, în general, un prilej pentru scandal. Dar, aproape pretutindeni, proaspeţii căsătoriţi, oricine ar fi fost ei, trebuiau să apară, în cursul anului, la o sărbătoare populară, unde erau expuşi privirilor spre amuzamentul tuturor. Intraţi în rândurile colectivităţii celor căsătoriţi, ei erau supuşi acestei vexaţiuni lipsite de gravitate, pe care grupurile o impuneau adeseori celor recent iniţiaţi. Pe de altă parte, se cerea bărbatului, ajuns în deplinătatea forţei sale fizice, să fie în stare să-şi asume funcţia masculină de apărare a ţării.

Într-un colţ retras din Normandia, „soţul este obligat să facă exerciţii cu lancea; e bine de ştiut că în ziua care îi era fixată trebuia să vină călare, pregătit să atace un stâlp pe care seniorul trebuia să îl înfigă în pământ pentru el. Dacă el nu are cal, seniorul trebuie să trimită să i se aducă unul, pentru care numitul soţ este obligat să achite un sfert de măsură de ovăz, şi trebuie să i se dea o lance cioplită chiar în acea zi, tot atât de groasă la capătul subţire cât încheietura mâinii unei femei. Şi el va avea dreptul la cinci încercări şi dacă nu rupe lancea ori cade de pe cal este obligat să plătească 18 sous amendă şi o măsură de ovăz", fără a mai pune la socoteală ridicolul la care se expunea şi zeflemelile celor din jur, pe care ni le putem uşor imagina...

În altă parte, la Condé-sur-Risle, micii nobili care îşi căsătoreau fiii mai mari sau se căsătoreau ei înşişi erau obligaţi să dea pe râul Risle „trei lovituri de lance într-un par fixat într-o groapă din numitul râu, par care constituia ţinta, iar (ţintaşul - n.t.) trebuia să se afle pe un vas pe care îl conduceau patru oameni în josul respectivului râu".

În Bretagne, la Montfort-la-Cane, seniorul d'Iffendie face o pălărie de caprifoi, pe care o dă administratorului său. Acesta o duce la Motte celor care se căsătoresc, în faţa mulţimii adunate. Fiecare cuplu de proaspăt căsătoriţi din acel an primeşte, la rândul său, această coroană, dansează, cântă un cântec şi îl îmbrăţişează pe administrator... sau trebuie să plătească 60 sous (acesta este foarte vechiul tarif al amenzilor din vremea Carolingienilor). În apropiere de Hédé, în următoarea duminică de după nunta lor, proaspeţii căsătoriţi erau obligaţi, după liturghie, să cânte un cântec în faţa cimitirului. La Combourg, însurăţeii trebuiau să se prezinte, după liturghie, la cimitir. Fiecare mireasă trebuia să cânte un cântec, în timp ce soţii, care duceau câte o stacană de două oca plină cu vin şi o turtă, ofereau fiecăruia dintre cei prezenţi o bucată de prăjitură şi o înghiţitură de băutură.

În senioria de Goulaine, proaspetele mirese erau obligate ca în lunea după Rusalii, la ieşirea de la liturghie şi din nou după-amiaza, să cânte trei cântece în locul în care se adunau locuitorii. După aceea ele îl îmbrăţişau pe senior sau pe reprezentantul acestuia. Între timp, soţii trebuiau să aibă cu ei, fiecare, câte trei mingi şi trei bastoane. Era delimitat un spaţiu de 24 de picioare pătrate, iar seniorul sau reprezentantul său aruncau pe rând în teren mingile, pe care tinerii bărbaţi trebuiau să le trimită, cu prompte lovituri de mai, în afara limitelor terenului de joc.

IV. Boala şi moartea

Situaţia sanitară din Evul Mediu este destul de dificil de cunoscut, în lipsa unor informaţii precise şi a statisticilor. Cu toate acestea, ştim că mortalitatea infantilă era ridicată şi că, în această perioadă, condiţiile de viaţă erau destul de dure şi totuşi sănătoase. Dar, din când în când, lipsurile, fie locale, fie generale, şi războaiele aduceau o parte mai mică sau mai mare a populaţiei într-o stare de subalimentare care putea merge până la foamete, iar în acel moment epidemiile făceau ravagii. Pe drept cuvânt, cea mai cunoscută este marea epidemie de ciumă din anii 1348-1349, care a bântuit întreaga Europă, omorând, probabil, o treime din locuitorii acesteia. Speranţa de viaţă trebuie să fi fost similară cu cea din Franţa la sfârşitul secolului al XVIII-lea, sau cu cea din India la începutul secolului al XX-lea, cu alte cuvinte, se apropia de treizeci de ani[79]. Bolile Evului Mediu erau aproape aceleaşi ca şi în zilele noastre: dar lepra şi variola, importate în epoca Cruciadelor, erau pe atunci de o virulenţă extremă, atenuată ulterior sub influenţa condiţiilor climatice; malaria era frecventă (până în secolul al XIX-lea). Sifilisul, care urma să fie adus din America, era încă necunoscut.

Omul luptă împotriva inevitabilelor nenorociri care îi afectează sănătatea, viaţa sa şi a celor apropiaţi, şi dobândeşte o atitudine interioară care este una dintre cele mai bune expresii ale valorii sale morale. Cea a oamenilor Evului Mediu a fost inspirată, în general, de o intensă credinţă religioasă. Biserica avea grijă să amintească

---

[79] Singurele date cât de cât precise de care dispunem se referă la persoanele princiare: Robert cel Pios a murit către 60 de ani, Henric I, la 52 de ani, Filip I şi Ludovic al VI-lea, la 56 de ani; în Germania, primii patru împăraţi din dinastia saxonă nu au atins 60 de ani, respectiv, 28, 22 şi 52 de ani.

adeseori credincioşilor de sfârşitul vieţii lor. Cea mai mare parte a creştinilor era tot atât de sigură de nemurirea sufletului şi de existenţa unei alte lumi, pe cât era de realitatea trupurilor proprii şi de cea a lumii terestre. În acest fel, suferinţele nu erau decât trecătoare; mai mult, ele nu mai erau revoltătoare pentru spirit, căci erau explicate, devenind mai uşor de suportat, prin iubire. Boala şi moartea sunt rezultatul, „răsplata“ păcatului, şi Christos însuşi, pentru a-i mântui şi din iubire faţă de oameni, a trebuit, deşi nevinovat, să li se supună şi să le îndure suferinţele. Cel care le acceptă cu răbdare şi umilinţă „îşi poartă crucea“, aşa cum Christos şi-a purtat-o pe a sa, îşi ispăşeşte păcatele şi poate chiar să dobândească iertarea şi mântuirea pentru semenii săi.

În mod special, în secolul al XIII-lea, franciscanii au propovăduit o blândă devoţiune faţă de persoana lui Christos şi o meditaţie profundă asupra suferinţelor sale. Ei au inventat un mod de a-şi dovedi pietatea numit „drumul crucii“. Sfântul Francisc a fost stigmatizat pe muntele Alverne, venerat şi invidiat de mulţi oameni credincioşi. Sufletele pioase se deprindeau nu numai să nu se teamă de durerile fizice, ci, dimpotrivă, să le dorească şi chiar să se pedepsească. Se cădea în excese, pe care Biserica le reprima prin măsuri drastice, aşa cum s-a întâmplat în cazul celor care se flagelau. Dar exista, de asemenea, larg răspândită, o eroică stare de spirit, care a ridicat în mod deosebit media nivelului moral, a spiritualizat durerea şi a răspândit o stare de bucurie de cea mai bună calitate.

Oamenii erau învăţaţi să privească suferinţele semenilor lor cu respect şi compasiune, iar pe ale lor, în mod firesc şi fără teamă. Ne-au fost povestite ultimele momente de viaţă ale unor personaje – dintre care multe nu erau nicidecum persoane sfinte. Este scoasă în evidenţă,

în mod obişnuit, chiar şi atunci când viaţa celui aflat pe punctul de a muri nu a fost prea exemplară, o magnifică şi curajoasă bărbăţie însoţită de o desăvârşită simplitate.

Bolnavii care erau nevoiţi să rămână ţintuiţi luni sau ani întregi pe patul de suferinţă puteau cel puţin să dea sărmanei lor existenţe o utilitate şi un sens. Unii, purificaţi prin durere şi meditaţie, deveneau personalităţi de seamă. Oamenii mergeau să-i vadă, îi compătimeau, îi admirau, îi consultau, le cereau să se roage pentru ei. Mai apropiaţi decât sfinţii, deveneau ei înşişi sfinţi, intermediari către care se îmbulzeau toate interesele, toată nefericirea lumii. Acesta a fost cazul unei Lidwine de Schiedam.

Cei sănătoşi trebuiau să-şi înfrângă repulsia sau dezgustul în faţa celor bolnavi şi se străduiau să manifeste o milă politicoasă, fraternă. Admiraţia contemporanilor ne-a transmis un număr de scrieri care ne arată în ce direcţie se îndrepta această emulaţie. Este vorba despre Sfântul Ludovic, care îşi păstra pentru sine obligaţia de a servi el însuşi la masă, ori de câte ori mergea la abaţia din Royaumont, un lepros a cărui faţă roasă de răul de care suferea reprezenta obiectul ororii tuturor celorlalţi. Cu amabilitate şi afecţiune, regele îl numea „bolnavul meu“, îi dădea să mănânce şi rămânea suficient de stăpân pe sine pentru a nu-şi strica pofta de mâncare. O altă întâmplare: „Odată“, povesteşte un martor, „când preamăritul rege mergea pe o stradă, un lepros care era de cealaltă parte a străzii şi care abia putea vorbi suna foarte puternic din clopoţelul său“ pentru ca trecătorii să se îndepărteze de el. „Şi atunci, când s-a întors şi l-a văzut pe acest lepros, regele s-a dus către el şi şi-a pus piciorul în apa murdară şi rece din mijlocul străzii, căci nu putea traversa altfel mai bine, şi a mers la respectivul lepros, i-a dat pomană şi i-a sărutat mâna. Şi acestea au făcut o impresie puternică

asupra celor care erau în jurul preamăritului rege, iar aceştia şi-au făcut semnul crucii şi şi-au spus unul altuia: «Priviţi ce a făcut regele: a sărutat mâna leprosului.» Despre Sfântul Francisc din Assisi, precum şi despre alte personaje, se povestesc istorii asemănătoare. Dar nu se făceau numai gesturi spectaculoase sau senzaţionale. Milostenia eficientă a celor bogaţi, seniori sau burghezi, sau a oamenilor simpli însufleţiţi de un predicator evlavios îi determină să fondeze spitale-azil, în care vor fi îngrijiţi în primul rând pelerinii aflaţi în trecere, care aveau suficiente motive să se plângă că sunt săraci şi la mare distanţă de casă, vagabonzii, bolnavii incurabili, cei care trăiau într-o locuinţă prea mică… Unul dintre aceste aşezăminte, de altfel recent, pentru că a fost întemeiat abia în secolul al XV-lea, s-a păstrat până în zilele noastre absolut intact: este Hôtel-Dieu din Beaune, care şi-a păstrat regulamentul şi mobilierul medieval. El ne dă posibilitatea să remarcăm simţul practic, frumuseţea şi afecţiunea care erau puse în slujba bolnavilor.

Parisul secolului al XIII-lea avea un număr mare de spitale, dintre care Hôtel-Dieu, care exista deja în secolul al IX-lea şi fusese reconstruit în secolul al XI-lea, era cel mai important. Dar, alături de acesta, se înălţau şi altele: Trinité, Saint-Gervais, Notre-Dame-des-Billettes, Saint-Eustache, Écuellier, Saint-Marcel, Saint-Martin-des-Champs, Saint-Jacques-du-Haut-Pas, Saint-Mathurin, Sainte-Catherine, şi în plus aşezăminte specializate în spitalizarea celor ce sufereau de anumite boli: cum ar fi Saint-Lazare, care adăpostea leproşii, Quinze-Vingts, fondat de Sfântul Ludovic pentru orbi şi unde fiecare avea o casă micuţă pentru sine, Filles-Dieu, care primea „pocăitele“. Pe teritoriul actualului departament Aube, se puteau număra, în aceeaşi perioadă, nu mai puţin de 62 de spitale…

Acestea purtau, în general, denumirea semnificativă de Maisons-Dieu (Case ale Domnului) sau Hôtel-Dieu, căci Christos spusese: „Ceea ce veţi face pentru cel mai neînsemnat dintre oameni, veţi face pentru mine"; şi, pentru că bolnavul se aseamănă cu Isus pătimind, îşi propuneau să-l primească, în persoana acestor sărmane fiinţe, pe Dumnezeu însuşi. Se povestesc pe seama acestora şi legende pioase: un bolnav şi-a schimbat într-o seară înfăţişarea, arătând infirmierilor extaziaţi chipul Mântuitorului. Aşadar, regulamentul de la Hôtel-Dieu din Paris, asemănător cu multe altele şi reproducând, de altminteri, recomandările benedictine cu privire la oaspeţi, stabilea: „Primiţi bolnavii ca pe Christos însuşi..., trataţi fiecare bolnav ca şi cum ar fi stăpânul casei."

Erau primiţi toţi cei care aveau o nevoie: era, în acelaşi timp, spital şi hotel pentru pelerinii săraci, azil pentru vârstnici, maternitate pentru femei, şi chiar, pentru o vreme, căminul studenţilor strâmtoraţi. Nu era refuzată intrarea decât celor care aduceau cu ei păsări şi câini de vânătoare.

Personalul de la Hôtel-Dieu era format din călugări de ambele sexe, din preoţi şi servitori. Era mixt, deoarece erau acceptaţi bolnavii atât bărbaţi, cât şi femei. Dar spaţiile rezervate călugărilor, şi chiar sala de mese, precum şi îngrijirea bolnavilor erau separate în mod riguros.

Călugării şi călugăriţele rosteau cele trei jurăminte: de sărăcie, castitate şi supunere.

Regulamentul prevedea sculare la ora cinci dimineaţa, culcarea la ora nouă seara, ţinerea zilnică a unei mici slujbe. Hrana trebuia să fie „suficientă" în cantitate şi calitate, dar carnea nu era servită decât de trei ori pe

săptămână. De adăugat faptul că, atunci când călugării călătoreau, ei erau obligaţi să nu accepte decât un regim asemănător cu cel din mănăstire, dar când, din întâmplare, erau oaspeţii unui episcop, ei puteau mânca tot ceea ce le era servit. În acest fel, spiritul personalului infirmier avea ca principii disciplina şi abnegaţia.

Numărul locurilor ocupate de fraţi şi surori a fost limitat de fondatori, pentru ca veniturile să poată fi destinate nu pentru întreţinerea unui personal numeros, ci pentru îngrijirea unui mare număr de bolnavi. Din această cauză, era destul de dificil pentru cineva să fie admis în rândurile călugărilor de la Hôtel-Dieu. Solicitanţii erau primiţi la o vârstă foarte tânără, băieţii la şapte sau opt ani, drept copii de cor, iar fetele la o vârstă cuprinsă între 12 şi 20 de ani, ca „fete neprihănite“. Apoi stagiul, în timpul căruia ei erau liberi să se întoarcă în lume, se prelungea până în momentul în care un loc devenea vacant în urma decesului unui titular. Regulamentul prevedea în această situaţie: „Dacă un bărbat sau o femeie doreşte să renunţe la viaţa lumească şi să intre în slujba săracilor, el va solicita mai întâi consimţământul directorilor. Apoi, după ce i se va prezenta regulamentul de ordine, dacă se arată dispus să-l respecte, să facă promisiunea. Numai atunci el va fi prezentat consiliului, şi dacă este pe placul acestuia, va fi admis în slujba săracilor.“

Spitalul cuprindea, pentru fiecare secţiune, o sală pentru cei grav bolnavi, una pentru cei mai puţin afectaţi, alta pentru convalescenţi. În plus, pentru femei, o maternitate.

La intrarea în spital, bolnavii erau spălaţi; veşmintele lor erau duse pentru spălare şi curăţare la un serviciu, care purta denumirea semnificativă de „păduchernţă“

(*pouillerie*). Acestea erau cârpite şi reparate, pentru ca, la ieşirea din spital, proprietarii să le poată redobândi în bună stare.

Cei spitalizaţi erau culcaţi câte doi sau trei într-un pat, iar cei grav bolnavi şi femeile însărcinate aveau dreptul la paturi individuale, confort aproape extraordinar în Evul Mediu. Fiecare avea strachina sa, lingura sa, un pahar fără picior, ulciorul său de vin, într-o epocă în care regula era să mănânce câte două persoane din aceeaşi strachină. Se veghea la păstrarea curăţeniei: toaleta bolnavilor era făcută în fiecare dimineaţă de către surori, în timp ce servitorii curăţau sala. Convalescenţii făceau baie. Cearşafurile şi lenjeria erau schimbate suficient de des, astfel încât, având în vedere numărul bolnavilor, era nevoie de o reînnoire rapidă a acestora: în fiecare an, între 500 şi 700 de cearşafuri erau făcute zdrenţe.

Hrana trebuia să fie de calitate. Hôtel-Dieu avea domenii care îl aprovizionau în mod direct şi, în plus, anumite persoane mergeau la piaţă în fiecare dimineaţă pentru a face o chetă.

Regulamentele porunceau să se dea bolnavilor tot ceea ce doreau, mai puţin ceea ce era contraindicat pentru sănătatea lor sau ceea ce era imposibil de procurat. Această regulă era în conformitate cu spiritul tuturor „Caselor Domnului“ (*Maisons-Dieu*) şi legendele ilustrează acest lucru. Astfel, se povesteşte că, în Ţara Sfântă, Saladin[80] auzise vorbindu-se despre milostenia

[80] Saladin I (1138-1193): sultan al Egiptului (1171-1193) şi al Siriei (1174-1193), celebru pentru lupta împotriva cruciaţilor. Recucereşte Ierusalimul în 1187, apoi, aproape toate teritoriile controlate de cruciaţi în Orient (1188), emoţia provocată de aceste cuceriri în Europa determinând organizarea celei de-a treia cruciade (1189-1192). Atitudinea sa cavalerească şi reputaţia de care se bucura în rândurile cruciaţilor au condus la apariţia, în Europa, a unui ciclu de legende despre el.

Ospitalierilor[81] şi, minunându-se, a dorit să se convingă. Aşadar, deghizat şi prefăcându-se bolnav, a venit pentru a fi găzduit de ei. Aceştia l-au primit, l-au culcat într-un pat, dar el a început să refuze orice fel de hrană. Au stăruit pe lângă el, cu o afectuoasă insistenţă, pentru a le spune ce doreşte. În sfârşit, el spune că singurul lucru care îl ispiteşte ar fi o supă făcută dintr-unul din picioarele lui Morel, frumosul cal al Maestrului spitalului. Acesta, informat cu privire la strania dorinţă, a suspinat, dar a dat ordin să se îndeplinească dorinţa bolnavului „căci moartea unui cal preţuieşte mai puţin decât cea a unui om". Prin urmare, a fost adus animalul în faţa patului, şi cel care trebuia să execute ordinul i-a cerut, cu o secure în mână, lui Saladin să-i arate care este piciorul pe care îl doreşte. În chip firesc, bolnavul imaginar şi-a dezvăluit în acel moment identitatea şi, impresionat, a dorit să înzestreze el însuşi spitalul. Povestire imaginară din toate punctele de vedere, dar simbol caracteristic pentru o stare de spirit.

De sărbători, sălile erau împodobite cu flori, iar cuverturi frumoase şi tapiserii acopereau paturile.

Ziua era împărţită în două servicii: cel de zi, de la ora şase dimineaţa până la şapte seara, şi cel de noapte. Pentru acesta din urmă, garda era asigurată de supraveghetori şi supraveghetoare, care primeau câte trei oca de vin. Pentru o mai mare siguranţă, stareţul şi stareţa făceau un rond de noapte în sectoarele respective.

---

[81] Din punct de vedere religios, termenul desemnează călugării intraţi în serviciul pelerinilor, bolnavilor şi călătorilor. Cruciadele au dat naştere unor ordine religioase specializate în protejarea şi îngrijirea pelerinilor. Aceste ordine au adoptat, în general, regula Sfântului Augustin şi au creat numeroase spitale (*Hôtel-Dieu*). Printre cei mai cunoscuţi sunt ospitalierii Sfântului Ioan din Ierusalim, cei de la Saint-Antoine-du-Viennois şi Saint-Esprit din Montpellier în Franţa.

O dată intraţi în convalescenţă, bolnavii îşi refăceau forţele într-o perioadă care nu putea fi mai scurtă de şapte zile. Apoi ei părăseau spitalul, înzestraţi cu un certificat al Maestrului.

Cea mai mare parte a acestei descrieri caracterizează la fel de bine şi spitalele moderne. Îmbunătăţiri considerabile au fost aduse tehnicii medicale, în special în domeniul chirurgiei, dar organizarea în sine era atât de înţeleaptă, spiritul atât de umanitar, de fratern şi de devotat, încât, din aceste puncte de vedere progresele fiind dificile, noi ne limităm doar să le menţinem.

Îngrijirile la domiciliu erau acordate de medici, chirurgi (profesie mai puţin respectată decât prima, fiind considerată o simplă îndeletnicire manuală), concuraţi de bărbieri, specialişti în luări de sânge, şi de şarlatani de toate felurile. Conform lui Henry de Mondeville – chirurg al regelui la începutul secolului al XIV-lea, profesor la Paris şi autor al unui remarcabil tratat despre arta sa – a se prezenta drept chirurgi, fără studii şi fără diplome (aşa cum, cu doar câţiva ani în urmă, unii se declarau arhitecţi sau ingineri), era mijlocul obişnuit de a se descurca al fiilor din familiile ruinate, al bătrânelor codoaşe şi curtezane, al şarlatanilor şi alchimiştilor, al celor care se îndeletniceau cu jocurile de noroc, al evreilor convertiţi şi al sarazinilor. Aceştia din urmă, stâlcind foarte rău limba ţării, afişau cu atât mai bine o origine incontestabil străină, căreia îi datorau o sporire a prestigiului. Ştim că obiceiul de a consulta astrologi, moaşe, negustori de leacuri şarlataneşti sau vraci mai mult sau mai puţin înzestraţi de la natură este departe de a fi dispărut.

La ţară, călugării, păstorii şi femeile se specializau într-o artă complet empirică, în care calităţile naturale, observaţia şi experienţa, secretele infuziilor şi ale alifiilor se amestecau cu formule evlavioase sau superstiţii.

În oraş, infirmierii şi infirmierele erau adeseori persoane pe jumătate laice, precum terţiarii[82] dominicani sau franciscani, cărora regulamentul le recomanda practicarea operelor de binefacere. Membrii confreriilor se ocupau, în mod special, de confraţii lor. Unele dintre acestea au fost fondate cu scopul de a asigura membrilor lor servicii pline de afecţiune, în caz de boală sau deces. Se mai păstrează câteva în Normandia. Atât în oraş cât şi la ţară, vecinii şi vecinele îşi datorează un ajutor aparte, proximitatea creând legături de cvasi-înrudire.

Ştiinţa medicală medievală se baza pe o tradiţie îndelungată: cea a medicilor greci, latini şi arabi. De la Salerno, renaşterea studiilor specializate s-a răspândit, în secolul al XIII-lea, la Bologna, Montpellier şi Paris. Studenţii se ataşau de un maestru, pe care îl însoţeau la clientela sa, cu scopul de a dobândi cunoştinţe practice, şi urmau cursuri, lecturi comentate din operele lui Gallienus[83], Hipocrate[84], Isaac, Razes... Se adăugau puţină anatomie şi câteva disecţii: din când în când, studenţii obţineau să le fie predat corpul unui condamnat la moarte.

Studiile care precedau examenul final durau şase ani, iar fără dispensă trebuiau să înveţe şi să practice timp de încă doi ani pentru a avea dreptul la titlul de maestru, echivalent cu doctoratul din zilele noastre. Medicul trebuia

---

[82] Terţiari: de la cuvântul latin *tertius* (al treilea), desemnează membrii unei asociaţii pioase afiliate la un ordin religios (de exemplu, terţiarii ordinului dominican, asociaţie fondată în 1285), formată din persoane care trăiesc în lume sau semi-laici care duceau o viaţă comună.

[83] Gallienus (131-201): medic grec; îşi desfăşoară activitatea la Pergam şi Roma; a făcut importante descoperiri în domeniul anatomiei, dominând ştiinţa medicală până în secolul al XVII-lea.

[84] Hipocrate (460-377 î.Hr.): cel mai mare medic al Antichităţii, a organizat o şcoală în insula Kos. Este iniţiatorul observaţiilor clinice, lăsând numeroase tratate (despre fracturi, luxaţii etc).

să fie o persoană cultivată. Se cerea ca el să fi studiat geometria, astronomia, dialectica, fizica... şi, fireşte, latina, pe lângă materiile propriu-zis medicale. Îi era necesară o îndelungată experienţă clinică, deoarece diagnosticul se baza mai ales pe înfăţişarea bolnavului şi pe examenul urinei sale. În plus, se cerea ca el să aibă o judecată sănătoasă, maniere frumoase şi să fie însufleţit de spiritul profesiei sale, definit în felul acesta: „să fie amabil cu bolnavii, binevoitor cu colegii săi, înţelept în predicţiile sale. Să fie cast, sobru, milos şi plin de compasiune, să nu râvnească şi să nu stoarcă bani, dar să primească cu cumpătare o plată corespunzătoare muncii sale, posibilităţilor bolnavului, calităţii rezultatului şi demnităţii sale." În sfârşit, el trebuie să fie o persoană credincioasă: „Dumnezeu a creat natura care guvernează toate corpurile şi pe care, mai puternic decât ea, o conduce la rândul său... Prin urmare, în timpul operaţiilor sale, chirurgul trebuie să-l aibă pe Dumnezeu în faţa ochilor săi şi Dumnezeu îl va îndruma atunci când va avea nevoie: el va putea opera fără să se îngrijoreze în orice loc ar fi, dar să nu se fălească şi să nu se laude pe sine însuşi", comentariu care anticipează celebra frază a lui Ambroise Paré[85].

Încă din această epocă, medicina „a avansat foarte departe, iar prin studierea autorilor antici şi a simptomelor, ea a ajuns la rezultate şi la concepte uimitoare, pe care studiile din secolele următoare le-au confirmat adeseori".

---

[85] Je l'ai pansé, Dieu l'a guéri. (*Eu l-am pansat, Dumnezeu l-a vindecat*). Ambroise Paré (1509-1590): chirurg francez, în 1552 intră în serviciul regelui Henric al II-lea, rămânând apoi pe lângă Francisc al II-lea, Carol al IX-lea, Henric al III-lea. Supranumit părintele chirurgiei moderne, a reînnoit metoda ligaturii arterelor, care înlocuieşte cauterizarea cu fierul roşu după amputare şi a avut numeroase contribuţii în anatomie, fiziologie, terapeutică, scriind o lucrare despre *Metode de a trata rănile făcute de archebuze şi alte ţevi de foc*.

Aceasta este situaţia teoriei lui Mondeville despre cicatrizarea plăgilor: contrar opiniei contemporanilor săi, el susţinea faptul că formarea puroiului nu este necesară şi că ea trebuia evitată, în timp ce practica obişnuită din acea vreme o provoca. Dar ideile şi metoda sa, combătute, au dispărut o dată cu el şi nu au fost redescoperite decât în epoca contemporană.

Terapeutica ţinea cont de influenţa stării de spirit asupra aspectului fizic: era necesar ca medicul să îi inspire încredere bolnavului, să-l reconforteze, să îi aducă pacea în suflet, iar în cazul unei boli necruţătoare să vegheze ca pacienţii săi să aibă aproape preotul. Medicul se preocupa nu numai să dea un medicament specific (se utilizau în acest scop plante, pietre preţioase, compoziţii bizare, care au rămas timp îndelungat în Codex, şi săruri minerale – se tratau deja bolile de piele cu o alifie pe bază de mercur) sau să efectueze o operaţie (abces de fixaţie[86], luare de sânge, operaţii pentru îndepărtarea pietrelor etc.), ci şi de îngrijirea stării generale. Se ţinea cont de obiceiurile bolnavului, care trebuiau schimbate cu o moderaţie cu atât mai mare cu cât el era mai în vârstă, se recurgea la schimbări de aer, la gimnastică şi odihnă, la băi calde, la stabilirea unor diete alimentare, şi se veghea la reglarea funcţiilor intestinale (uneori făcându-se abuz de purgative), la păstrarea calmului şi asigurarea somnului.

Alături de această medicină savantă, înfloreau teoriile populare, care nu-şi pierduseră încă importanţa. „Femeile şi o mulţime de imbecili", declară Guy de Chauliac, la sfârşitul secolului al XIV-lea, „încredinţau bolnavii de orice boală numai sfinţilor, bazându-se pe aceste cuvinte: «Domnul mi-a dat boala, Domnul mi-o va lua când va

---

[86] Abces provocat cu intenţia de a localiza o infecţie generalizată.

vrea, fie numele Domnului binecuvântat. Amin». Şi se ştie că în Bretagne şi mai mult încă în Normandia, „bolile sfinţilor“ au rămas timp îndelungat, mult mai mult decât al medicilor, domeniul sfinţilor specialişti... Armata avea, de asemenea, tradiţiile sale: „Cu descântece şi leacuri, ulei, lână şi foi de varză se pansează toate rănile, pornind de la ideea că Dumnezeu a pus întreaga sa putere în vorbe, ierburi şi pietre.“

Recunoştinţa bolnavilor faţă de medicii lor era de multe ori îndoielnică, iar Mondeville îi sfătuieşte pe aceştia din urmă, nu fără umor, să vegheze în mod preventiv la sănătatea persoanelor importante, cu o grijă cu atât mai mare cu cât bolile acestora nu aduceau nici un câştig, ei fiind răi platnici.

Onorariile erau proporţionale cu situaţia materială a bolnavilor şi se plăteau fie în bani, fie în natură. De la un bogat se luau 100 de livre, în vreme ce unui sărac i se cereau o gâscă, o raţă, o găină, brânză sau ouă. „Dar dacă pacientul este cu adevărat sărac, nu se va lua nimic din toate acestea, căci este mai greu pentru sărac să dea o gâscă decât pentru un bogat să dea o vacă... Chirurgul trebuie să obţină de la bogat atât cât poate, cu condiţia să cheltuiască orice excedent pentru îngrijirea săracilor.“ Iar medicii de la Hôtel-Dieu acordau îngrijirile medicale în mod gratuit.

Stabilirea onorariilor nu se făcea deloc fără tocmeală. Astfel, Mondeville menţiona că, în general, trebuia să consimtă la o reducere de 50 %. Chiar şi în această situaţie, el trebuia să arate clientului „că nu avea nici o prebendă, nici un venit, că toate erau scumpe, mai ales alifiile, că o sumă mare de bani nu însemna mare lucru (la începutul secolului al XIV-lea se produc devalorizări ale monedei) şi că onorariile tuturor meseriaşilor, ale zidarilor, de exemplu, se dublaseră.“

Când moartea se apropia, bolnavul se pregătea ca pentru un act religios, cel mai important din viaţa sa, pentru că de el depindea viaţa sa veşnică. Dacă cei din jurul său, animaţi de o milă făţarnică pe care autorii de predici au condamnat-o câteodată, ezită să îl înştiinţeze pe muribund despre starea lui, în general credinţa îi înfrânge ezitările. De altminteri, pentru a evita orice surpriză, trebuie pusă ordine în afaceri încă de la debutul bolii şi chiar mai devreme: asociaţiile religioase, care aveau mii de adepţi în secolele XIII-XIV, recomandau solicitanţilor să-şi facă testamentul înainte de a se proceda la admiterea lor.

Atunci când i se apropie sfârşitul, creştinul îşi rememorează viaţa şi se curăţă de toate păcatele printr-o spovedanie generală. Dar el nu poate fi împăcat cu Dumnezeu, dacă nu se împacă mai întâi cu oamenii. Negustorul care a înşelat, antreprenorul care şi-a plătit prost lucrătorii, seniorul care a prădat mănăstirile, cămătarul, cel care a fost nedrept sau violent trebuie să repare nedreptăţile şi să se împace cu cei cu care s-a certat. Bolnavul cheamă atunci notarul sau preotul şi îşi face testamentul „în numele Tatălui, al Fiului şi al Sfântului Spirit“. În sudul Franţei, acest testament, inspirat direct din prevederile dreptului roman, este completat cu instituirea de legatari; în regiunile în care cutuma este puternică, el se limitează la dispoziţii particulare şi adeseori numai la unele dispoziţii evlavioase. În consecinţă, testamentul este o completare a spovedaniei, a cărei intenţie fermă el o aduce la îndeplinire, şi anume voinţa de a şterge urmele păcatului. De aceea, cele două expresii: a muri fără testament (*intestat*) şi a muri nespovedit (*déconfês*) sunt câteodată sinonime.

Testatorul dispunea moştenitorului său să restituie bunurile dobândite de primul pe nedrept. Un Jehan Boinebroke, mare „industriaş“ din Douaine, a poruncit să se procedeze

la o anchetă în cursul căreia toţi furnizorii şi lucrătorii săi să poată veni să se plângă de nedreptăţile pe care el li le pricinuise, să declare valoarea pagubei şi să primească despăgubiri – ceea ce s-a şi făcut: minuta anchetei, datată la sfârşitul secolului al XIII-lea, ni s-a păstrat.

Atunci când restituirea era imposibilă, creştinul îşi aminteşte că „milostenia acoperă sumedenia de păcate“ şi face o dispoziţie testamentară în favoarea unei biserici, a unei mănăstiri sau a săracilor de la Hôtel-Dieu (aceasta din urmă devine un obicei la Paris). În sfârşit, el pune să se facă parastas sau cere să se facă slujbe şi rugăciuni pentru „mântuirea“ sufletului său, căruia i le asociază, într-o ultimă dovadă de caritate, şi pe cele ale strămoşilor săi.

Rămâne împăcarea cu cei cu care s-a certat, şi cine este cel care nu are pentru ce să-şi ceară iertare semenilor săi? Regi sau regine ale Franţei, seniori sau burghezi adunau în jurul patului lor rudele, prietenii şi servitorii şi le cereau iertare pentru toate cele de care se făcuseră vinovaţi faţă de ei. În acest moment, cel puternic nu este decât un om ca toţi ceilalţi, iar el ţine să sublinieze acest lucru pentru educaţia morală a celor care continuă să trăiască după moartea sa.

Preocupat să-şi pregătească cât mai multe astfel de medieri divine care scurtează perioada purgatoriului său, şi de asemenea dornic să se despartă în mod solemn de lumea în care, de altminteri, nu va mai putea trăi mult timp, muribundul solicită adeseori unui ordin religios să accepte să-i primească depunerea jurămintelor. Începând din acest moment, el are parte de rugăciunile ordinului respectiv şi devine părtaş la meritele acestuia; totodată, îmbracă veşmântul călugăresc, în care va muri şi în care trupul său va fi înhumat. Astfel, Blanche de Castilia a obţinut să fie primită, cu câteva zile înainte de sfârşitul

său, de călugăriţele cisterciene de la Maubuisson. Atunci când muribundul, împotriva oricărei aşteptări, îşi redobândea sănătatea, mărturisirea sa religioasă, făcută *in extremis* şi sub iminenţa sfârşitului său apropiat, era anulată, cu excepţia situaţiei în care, ca în cazul reginei Blanche de Castilia, nu era specificat contrariul.

Terţiarii aveau şi ei privilegiul de a muri şi a fi înmormântaţi în veşmântul ordinului în care fuseseră admişi.

Sfârşitul apropiindu-se, erau date, cu mult fast, ultimele sacramente. O lumânare aprinsă, simbol al credinţei, era aşezată în mâna muribundului, în timp ce se recita, în numele său, Crezul (*Credo*): rit asemănător cu unul dintre riturile botezului. În acest fel, viaţa unui creştin începea şi se încheia cu aceeaşi profesiune de credinţă. Apoi, simţind că i se apropie ultimele clipe, bolnavul cerea adeseori să fie aşezat, din umilinţă şi căinţă şi imitând practicile monastice, pe o cruce de cenuşă trasată direct pe pământ sau pe un pat de paie şi, în mijlocul rugăciunilor cărora li se alătura, îşi dădea sufletul.

Imediat după aceea, călugării, confraţii dintr-o „frăţie" sau vecinii (dar, pe cât posibil, nu rudele) veneau pentru a-i spăla corpul şi a-l îmbrăca. Dacă era vorba despre un personaj important a cărui înmormântare nu se putea face imediat, se luau câteva măsuri în vederea conservării corpului, cum ar fi instilaţia cu mercur în nas, obturarea orificiilor naturale cu tampoane îmbibate cu substanţe plăcut mirositoare, despre care se considera că acţionează împotriva alterării, precum şi ungerea feţei cu răşină parfumată. Aceste procedee erau absolut insuficiente. În mod cu totul excepţional, atunci când corpul trebuia transportat la o distanţă mai mare, şi cu permisiunea autorităţilor religioase, medicul deschidea abdomenul şi scotea măruntaiele.

Abdomenul, umplut cu mirt, aloe şi alte substanţe aromatice, era apoi cusut, iar corpul era aşezat într-un sicriu de plumb sigilat, sau chiar era fiert. În acest fel s-au petrecut lucrurile în cazul conetabilului Du Guesclin, mort în Auvergne, şi căruia regele a dorit să-i acorde onoarea unei înmormântări la Saint-Denis, alături de mormintele regale. Măruntaiele sale au rămas la Puy, unde li s-a făcut un mormânt în biserica Saint-Laurent, în timp ce inima sa a fost dusă la Dinan, în Bretania natală.

Apoi, corpul era expus pe un catafalc. Cum, în cazul persoanelor importante, această expunere dura multă vreme, o săptămână sau chiar mai mult şi pentru că, aşa cum s-a văzut, metodele de îmbălsămare erau foarte sumare şi puţin eficiente, a apărut obiceiul de a înlocui cadavrul cu un manechin, al cărui chip era o mască colorată obţinută prin mulare pe faţa defunctului. Măştile mortuare ale fiicei lui Ludovic al XI-lea, Ioana de Franţa, s-au păstrat până în zilele noastre.

Pentru ceremonia funerară, cadavrul era purtat descoperit pe o brancardă susţinută de rude sau prieteni, aşa cum se mai face încă în multe regiuni rurale. Regele Angliei a ţinut la onoarea de a fi unul dintre cei care au purtat trupul unui băiat al Sfântului Ludovic. Acolo unde existau «confrerii», locurile erau schimbate între confraţi. Acolo unde acestea nu existau, se puteau vedea scene dezolante. Faptele Sfântului Yves ne vorbesc, între alte exemple, despre o bretonă care, nevoită să cerşească pe străzile oraşului Angers, şi-a pierdut fiul, un copil în vârstă de şase ani. Ea nu avea nici cearşaf, nici bani pentru a plăti un giulgiu, dar dorea totuşi ca fiul ei să fie înmormântat în mod decent. Atunci, cu micuţul trup în braţe a cerşit din poartă în poartă, timp de mai multe zile, pentru a strânge suma necesară, până când a întâlnit un compatri-

ot care a sfătuit-o să ceară Sfântului Yves învierea copilului. Ceea ce ea a şi făcut, cu succes, dar bietul copil a murit definitiv trei luni mai târziu. Această povestire spune multe despre sărăcia din acele timpuri şi ne arată, totuşi, că, dacă mama ar fi avut ceva bani, copilul ar fi fost înmormântat în chiar ziua morţii sale aparente. Aceste înhumări grăbite par să fi fost frecvente, deşi Mondeville ne spune că se aşteptau, în general, trei sau patru zile, răgazul crescând o dată cu importanţa socială a personajului.

Trupul era înhumat fie fără sicriu, direct în pământ (aşa cum procedează încă trapiştii), fie într-un sicriu de lemn sau chiar de plumb. El se odihnea în pământ binecuvântat, cu excepţia situaţiilor în care defunctul nu aparţinea Bisericii, fiind evreu, eretic sau excomunicat. Cimitirele înconjurau, în imediata vecinătate, clădirile bisericilor parohiale sau abaţiale. Însă credincioşii preferau, în ciuda sinoadelor şi a conciliilor care încercau în zadar să se împotrivească, să fie înmormântaţi chiar în biserică: marii nobili, într-o capelă sau într-o nişă funerară, sau sub treptele altarului, cu scopul de a fi – printr-un fel de căinţă postumă – călcaţi sub picioarele preotului; poporul de rând, în naosul bisericii (de preferinţă, şi din aceeaşi dorinţă de smerenie, sub aleile bisericii sau de-a curmezişul uşilor). Numai catedrala din Chartres nu a admis niciodată între zidurile sale vreun mormânt. Dacă nu reuşeau să fie primiţi chiar în biserică, creştinii doreau atunci să fie înmormântaţi foarte aproape de ziduri, pentru ca apele ploilor, sfinţite prin contactul cu acoperişul edificiului consacrat, să se scurgă pe mormintele lor.

Cimitirul, totdeauna mic, era, de regulă, flancat de un osuar, câteodată decorat, aşa cum cerea moda la sfârşitul Evului Mediu, cu reprezentarea unui dans macabru. Nimeni nu putea să intre sau să iasă din biserică fără a

traversa acest „câmp de odihnă“, unde morţii aşteptau învierea. Cei vii par să fi fost atât de puţin impresionaţi sau întristaţi din cauza acestei vecinătăţi, încât a fost necesar să li se amintească, în mai multe rânduri, de respectul datorat acelui loc. Adeseori, copiii veneau să se joace aici, altădată târgurile sau adunarea şi chiar dansurile se revărsau din piaţă, ajungând până deasupra mormintelor.

În pofida acestei familiarităţi, cultul morţilor era păstrat cu evlavie, cu variante locale ale ceremoniilor care s-au menţinut până în zilele noastre. Cult familial, cuprinzând slujbele şi parastasele din săptămâna (sau luna) care urma după funeralii, la aniversări, câteodată a doua zi după căsătoria descendenţilor lor (aşa cum s-a procedat întotdeauna în Bretagne); cult colectiv, reprezentat de ceremoniile din ziua morţilor desfăşurate cu mare pompă liturgică şi cu multe datini, pioase sau superstiţioase. Bietele suflete, atât de neputincioase în privinţa propriului lor destin, provocau un puternic sentiment de compasiune şi se căuta ajutarea acestora prin rugăciuni în favoarea lor. După decesul unui călugăr, abaţiile trimiteau la celelalte mănăstiri ale ordinului un anunţ de înmormântare scris la începutul unui rulou de pergament. Fiecare dintre mănăstirile anunţate consemna în continuare rugăciunile sau ceremoniile pe care se angaja să le facă pentru defunct. Numeroase asemenea „rulouri de morţi“ au ajuns până la noi. În oraşele care plăteau o strajă de noapte, aceasta, sunând din clopoţelul ei, îi trezea pe cei care dormeau pentru a-i chema din nou la rugăciune: „Treziţi-vă, oameni care dormiţi, rugaţi-vă la Dumnezeu pentru cei răposaţi“, obicei incomod pentru cei vii, dar pe care pietatea l-a menţinut mult dincolo de Evul Mediu.

O dată corpul înhumat şi asigurată îngrijirea sufletului prin rugăciuni, rămânea de rezolvat succesiunea pământească a defunctului, cel puţin atunci când acesta din urmă avea un patrimoniu propriu. Această situaţie nu apărea atunci când el era membru al unei comunităţi tăcute sau al uneia religioase: în acest din urmă caz, în momentul în care intrase în mănăstire, el era „mort pentru lume“ şi îşi reglementase transmiterea bunurilor.

În Franţa, cutuma succesorală era foarte diferită, în funcţie de regiune, de starea persoanelor şi de cea a bunurilor. Nu vom examina aici decât moartea unui cap de familie. Ceea ce transmite el nu este neapărat o bogăţie, cât mai ales o situaţie socială şi familială. Fiul care urmează să moştenească pământul, nobiliar sau nu, fief sau tenură, va fi investit cu toate îndatoririle pe care le presupune această situaţie, atât faţă de senior, cât şi faţă de familia sa: lui îi revine sarcina de a-i întreţine sau de a-şi ajuta fraţii să se stabilească undeva, şi de a asigura zestrea surorilor lui.

Astfel, în timpul perioadei feudale din secolele IX-XI, nu cel mai apropiat, ci cel mai capabil primea succesiunea. Trebuia ca, în cazul în care fieful era vacant, să-şi poată asuma conducerea militară şi civilă, iar în caz de vacanţă a tenurii să poată deveni şeful exploatării. Nu se punea problema moştenirii, ci cea a învestirii de către suzeran sau senior. Dar, rapid, slujbele, funcţiile, fiefurile şi tenurile intră în patrimoniu şi, din acest moment, pot fi lăsate moştenire. Totuşi, transmiterea lor nu se putea face fără aprobarea suzeranului sau a seniorului şi aceasta prilejuia o ceremonie cu caracter simbolic (vasalul îşi pune mâinile împreunate între cele ale seniorului său, primeşte de la acesta un sărut etc.) şi plata unui impozit destul de mare, pentru că o egalau, în principiu, veniturile pe

un an de zile ale pământului acordat şi se ridica, adesea, până la dublul sau triplul acestei sume. Ceremonia a căzut în desuetudine în cursul Evului Mediu, dar impozitul respectiv s-a menţinut, mai întâi în folosul seniorului, apoi al regelui, cu alte cuvinte al statului. Încă îl plătim.

Succesiunea a fost de atunci reglementată aproape la fel cum este şi astăzi, cu observaţia că pământul patrimonial nu era, în general, împărţit şi că el revenea cel mai frecvent fiului mai mare, însă uneori şi celui mai mic: când o exploatare ţărănească era prea mică sau prea săracă pentru a hrăni o familie numeroasă, copiii o părăseau imediat ce atingeau o vârstă care le permitea să-şi câştige existenţa în altă parte; astfel, cel mai mic dintre copii, mezinul, se întâmpla să rămână lângă tatăl său şi era desemnat moştenitor al acestuia.

Atunci când un senior lăsa mai multe fiefuri – sau când o persoană care nu aparţinea nobilimii lăsa mai multe pământuri –, întâiul născut îşi alegea partea sa sau o lua pe cea mai importantă. Fiecare dintre fiii mai mici îşi primea apoi partea sa. Din bunurile mobile, argintărie, veşminte, fiecare copil avea partea lui.

Câteodată se rămânea în indiviziune. În regiunile rurale, trăiau numeroase comunităţi familiale. Seniorii din sudul Franţei stăpâneau în comun domenii mici şi chiar senioria. Oricum, atunci când fraţii sau surorile doreau să iasă din comunitate, ei trebuiau înzestraţi. Cunoaştem apanajele pe care Sfântul Ludovic, orfan încă din copilărie, le-a creat pentru fraţii săi: acestea nu erau deloc principate neînsemnate. În ceea ce priveşte fiicele, se prefera, atunci când era posibil, să li se dea bani sau rente, mai degrabă decât pământuri pe care ele le-ar fi dus, prin căsătorie, într-o familie străină.

Patrimoniul funciar se păstra intact, în ciuda datoriilor. Când defunctul lăsa datorii în urma lui – şi situaţia apărea adesea, căci oamenii săraci erau împrumutaţi la un cămătar din oraş sau din sat, iar seniorii, fie din cauza unei erori de gestiune, a crizelor economice şi a devalorizării veniturilor, fie a războiului care îi ruinase sau pe care avuseseră datoria de a-l face pe cheltuiala lor, erau îndatoraţi, uneori, la un mare număr de cămătari –, creditorii se prezentau, dar nu puteau să-şi ia banii decât din bunurile mobile. Stabilitatea socială avea câştig de cauză. Cel care împrumuta bani era acoperit cu atâtea dobânzi şi garanţii, încât ansamblul operaţiunilor sale nu îi îngăduia să piardă. De altminteri, moştenitorii se simţeau constrânşi să reglementeze datoriile, atât din grijă pentru onoarea familiei, cât şi pentru alinarea sufletului defunctului, în mod sigur suferind atâta vreme cât dreptatea nu fusese restabilită.

Moştenitorul dobândea în mod legal bunurile, reînnoind titlurile. Tânărul senior, după confirmarea drepturilor sale de către suzeran, îşi convoca vasalii şi primea omagiul acestora şi jurămintele celor care depindeau de el. În secolul al XIII-lea, mai exista încă un contact personal, cu angajamente reciproce de fidelitate, dar mai târziu acesta a sfârşit prin a degenera într-o verificare a inventarelor de către oamenii legii: notarul vasalului şi împuternicitul seniorului. Noul suveran primea coroana în cursul unei ceremonii religioase şi îşi făcea intrarea veselă în capitală; ducele de Bretagne era uns la Rennes, regele Franţei la Reims…, poporul bucuros striga „Crăciun!". În acest fel viaţa continua.

Am prezentat succint câteva aspecte ale vieţii medievale, în special din secolele XIII-XIV. Mai apropiată decât ne imaginăm, în general, de unele aspecte ale vieţii noastre de astăzi, ea impresionează prin vitalitatea sa, prin echilibrul său, prin magnifica civilizaţie pe care a produs-o, materializată în capodopere, şi prin calitatea umană deosebită a personalităţilor cărora le-a dat naştere, în care îşi venera modelele, figuri încă seducătoare: Sfântul Géraud d'Aurillac, fraţii Chiril şi Metodiu (secolul al IX-lea), Sfântul Norbert de Magdeburg (secolul al XII-lea), Sfânta Elisabeta a Ungariei, Sfântul Francisc din Assisi şi Sfânta Clara, Sfântul Ludovic (secolul al XIII-lea), Sfântul Yves (secolul al XIV-lea).

Această viaţă se caracterizează printr-o puternică dependenţă faţă de condiţiile de mediu şi printr-o amprentă religioasă, care nu este în mod necesar asociată clericalismului şi care conferă sufletului o libertate extraordinară în raport cu o lume trecătoare, pe care are misiunea de a o domina.

Din punct de vedere social, viaţa medievală nu se desfăşoară în cadrul unor caste închise, într-o societate rigidă. Promovările sunt frecvente: individuale, datorate Bisericii, ai cărei prinţi şi conducători provin din toate categoriile sociale (exemple în acest sens sunt, provenind din medii umile, un Suger, un Maurice de Sully, episcop al Parisului şi constructor al catedralei Notre-Dame, un Robert de Sorbon), dar şi familiale, realizate în câteva generaţii şi datorate îmbogăţirii de pe urma negoţului şi a achiziţionării de pământuri nobiliare, urmată de obţinerea unor funcţii înalte şi de realizarea unor alianţe remarca-

bile. Mai cu seamă, însă, această ierarhie socială nu are decât o însemnătate vremelnică. La sfârşitul existenţei pământeşti, ea este destinată înlocuirii cu o ordine cu desăvârşire dreaptă: cea a sfinţeniei, în cadrul căreia fiecare este chemat să-şi stabilească el însuşi locul prin virtuţile şi meritele sale şi în care cei din urmă devin cei dintâi. Încă din această lume, cele două ierarhii interferează şi prestigiul celui sfânt îl depăşeşte pe acela al celui puternic sau al celui bogat, de unde şi numărul mare de convertiri totale. Căci Evul Mediu se simte vinovat atunci când comportamentul nu se armonizează cu credinţa sa religioasă.

Dacă fericirea ar depinde de gradul de confort, am putea crede că strămoşii noştri erau mai puţin fericiţi decât noi; dacă depinde de atitudinea noastră faţă de viaţă, putem aprecia că această perioadă cu solide convingeri religioase, cu toate mizeriile sale – sărăcie frecventă, boli, epidemii, foamete, războaie –, a cunoscut acea pace internă, acel echilibru interior, chiar acea bucurie şi seninătate care se nasc dintr-o acceptare realistă a condiţiei umane şi din acel optimism creştin, niciodată resemnat în faţa răului şi a nefericirii şi care luptă fără încetare împotriva multiplelor lor forme de manifestare, cu credinţă în ajutorul lui Dumnezeu şi în triumful său, care era cel al dreptăţii, al păcii şi al iubirii, la acel sfârşit al vremurilor vestit pe portalele catedralelor.

CUPRINS

Am prezentat succint câteva aspecte ale vieţii medievale, în special din secolele XIII-XIV. Mai apropiată decât ne imaginăm în general de unele aspecte ale vieţii noastre de astăzi, ea impresionează prin vitalitatea sa, prin echilibrul său, prin magnifica civilizaţie pe care a produs-o, materializată în capodopere, şi prin calitatea umană deosebită a personalităţilor cărora le-a dat naştere şi în care îşi venera modelele, figuri încă seducătoare.

Această viaţă se caracterizează printr-o puternică dependenţă faţă de condiţiile de mediu şi printr-o amprentă religioasă, care nu este în mod necesar asociată clericalismului şi care conferă sufletului o libertate extraordinară în raport cu o lume trecătoare, pe care are misiunea de a o domina.

Colecţie coordonată de ŞERBAN PAPACOSTEA,
membru corespondent al Academiei Române

În curs de apariţie:
- *ISTORIA URSS DE LA HRUŞCIOV LA GORBACIOV* *de Nicolas Werth*
- *VIAŢA ÎN ROMA ANTICĂ* *de Pierre Grimal*
- *ISTORIA SPANIEI* *de Pierre Vilar*

ISBN: 973-653-072-8